

RESSENYES
I NOTES CRÍTIQUES

RESSENYES COL·LECTIVES

Estudis sobre pragmàtica de la literatura medieval

JOAN MAHIQUES CLIMENT

Universitat Jaume I, Dept. de Filologia i Cultures Europees

jmahique@uji.es

AVENOZA, SIMÓ & SORIANO ROBLES (2017): Gemma Avenoz, Meritxell Simó i M. Lourdes Soriano Robles (eds.), *Estudis sobre pragmàtica de la literatura medieval / Estudios sobre pragmàtica de la literatura medieval*, València: Universitat de València.

«Pragmàtica i història de la literatura» s'intitula el pòrtic que obre aquest volum col·lectiu, on Vicenç Beltran sintetitza les diferents tendències que han marcat la crítica i la historiografia literàries. L'enfocament pragmàtic, que indaga en l'ús de la literatura i en les relacions socials dels seus usuaris, és l'eix vertebrador que, d'una manera o d'altra, comparteixen els quinze treballs que segueixen al pòrtic. Els seus autors són filòlegs i medievalistes vinculats a diferents universitats i centres de recerca d'Europa i dels Estats Units d'Amèrica. Sis dels treballs sorgeixen directament de membres del grup de recerca consolidat *Pragmàtica de la literatura medieval* (AGAUR 2014SGR1), dirigit per Gemma Avenoz, mentre que els nou estudis restants han sigut escrits per altres investigadors, la qual cosa propicia un intercanvi d'idees més enllà del nucli originari del projecte. Els exemples analitzats posen de manifest «fins a quin punt interessen els marges de la literatura si volem veritablement entendre el seu centre, el restringit grup d'obres que conformen el cànon» (p. 14), tal com demostra un cas adduït per Tomàs Martínez Romero: els v. 13-16 del poema I d'Ausiàs March («sí com aquell qui és jutgat a mort») segueixen un ensenyament propi de les *artes moriendi* («non detur infirmitia nimia spes corporalis salutis consequendae», Gerson, *De scientia mortis*).

L'esmentat treball de Martínez Romero, més un altre de Joan M. Perujo Melgar, se centren específicament en l'anàlisi de textos catalans medievals. Martínez Romero constata que no totes les *artes moriendi* deriven directament del *Tractatus artis bene moriendi* o de la versió breu d'aquesta mateixa obra, que són considerats com a textos canònics del gènere: «Qualsevol text, major o menor, inde-

pendent o subordinat, capaç d'ajudar al moribund a preparar-se per al moment de la mort era potencialment una *ars moriendi*» (p. 211). Un dels aspectes més rellevants del procés compositiu de les *artes moriendi* és el fet de combinar i recontextualitzar obres breus que també van circular de manera exempta, com és l'*Admonitio Anselmi*. Tot plegat exigeix fer una caracterització menys rígida de l'*ars moriendi*, tenint en compte el seu caràcter funcional (preparar-se per a la mort) i també els elements comuns a diferents tipus de textos (devocionaris, confessionalis, oracionals, llibres d'hores, etc.).

Perujo indaga la relació que les *Històries troianes* de Jaume de Conesa tenen amb l'original llatí, és a dir la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, que només compta amb una única edició moderna publicada el 1936 per Nathaniel Griffin. El fet que en determinats passatges la versió catalana s'alluny del text establert per Griffin hauria pogut fer pensar que Conesa hi afegia aportacions personals seues. Però sovint el trasllat català concorda amb l'arromançament castellà de Pedro de Chinchilla (1443), amb la versió italiana de Filippo Ceffi (1324) i amb una anònima traducció napolitana trecentista. Perujo analitza sis passatges que van estrenyent el cercle de les versions romàniques que comparteixen determinades lliçons fins a deduir que tant Conesa com Chinchilla haurien seguit una mateixa branca de la tradició llatina. El darrer d'aquests sis casos individualitza el text de Conesa. A partir de la consulta de diversos manuscrits llatins, Perujo n'ha pogut localitzar un del segle XIV, conservat a la Catedral de Toledo, que incorpora totes les sis lliçons divergents. L'acarament d'aquest còdex sovint permet determinar quina és la millor lectura entre les variants del text català; també facilita la interpretació de passatges foscos i basteix les dades fonamentals per a ponderar el punt de vista de Conesa, les solucions que hi aporta i la seua competència com a traductor. La localització del model llatí més proper constitueix, doncs, una base imprescindible per a fer una bona edició crítica i també per a minimitzar el risc de distorsions a l'hora de valorar algunes qüestions d'abast pragmàtic, com podria ser el suposat coneixement o desconeixement del llatí per part dels traductors. Ací podríem recordar un cas similar: Ramon Miquel i Planas i Martí de Riquer qüestionaven que Antoni Canals tingués un bon coneixement del llatí clàssic, perquè al seu *Valeri Màxim* hi havia alguns errors absents a l'original de l'autor romà. Doncs bé, AVENOZA (1994) ha demostrat que algunes de les errades atribuïdes a Canals ja es trobaven al manuscrit llatí que consultà.

Set dels estudis que ressenyem tracten sobre poesia trobadoresca. Vicenç Beltran aplica la teoria de la ideologia a un sirventès de Bonifaci Calvo (*inc.* «Un nou sirventes ses tardar») escrit en galaicoportuguès, occità i francès, on incita Alfons X de Castella a enfrontar-se contra Teobald II de Navarra i Jaume I d'Aragó. Les llengües utilitzades configuraven el registre poètic característic de cada una de les faccions que entraven en conflicte. Els esdeveniments històrics que marcaren la política internacional de la Corona d'Aragó també són analitzats per Gilda Caiti-Russo en relació amb el cançoner E (París, BNF, ms. Fr. 1749), que segons

aquesta investigadora cal situar a la regió de Besiers-Montpeller cap al tercer quart del segle XIII: les *vides* i *razos* d'aquest manuscrit tendeixen a ampliar la trama narrativa, tot posicionant-se ideològicament a favor del casal aragonès i contra el domini angeví. Un dels casos comentats és la vida de Perdigó.

Un dels aspectes que analitza Roberta Capelli és de quina manera Dante i Petrarca influïren en el posterior coneixement i percepció de la lírica trobadoresca. Entre altres coses, contribuïren a consolidar el conreu de la sextina i establiren un cànon reduït dels trobadors més citats, com Bertran de Born, Jaufré Rudel o Arnaut Daniel. El segell de Petrarca es nota també a *Les Vies des plus célèbres et anciens poètes provençaux* de Jean de Nostredame (Lyon, 1575). Si focalitzem el nostre interès al context català dels segles XVI-XVII, podríem afegir altres casos no estudiats per Capelli que vindrien a confirmar les seues conclusions: la sextina fou un gènere prou conreat a la Catalunya d'època moderna; a més, les mistificacions de Jordi de Sant Jordi i Ausiàs March com a suposats predecessors de Petrarca fonamenten els seus arguments en la influència dels trobadors sobre aquest gran clàssic italià; i els escolis manuscrits a les edicions d'Ausiàs March quasi sempre demostren un coneixement de la lírica trobadoresca a través de Petrarca (ROMEU 1991: 7-35; VALSALOBRE 2007; MAHIQUES 2007).

Anna M. Mussons i Meritxell Simó estudien la cançó de croada des de perspectives diferents. Amb la finalitat de definir millor aquesta forma i de distingir-la d'altres gèneres afins com el sirventès, Mussons analitza des del punt de vista històric la Primera i la Segona Croada, posant èmfasi en alguns textos que les documenten. També analitza la vida i l'obra de trobadors que foren croats o que escrigueren *cansons de crosada*, com Marcabré, Guilhem de Peitieu i Jaufré Rudel; i conclou que aquest gènere reitera bàsicament els mateixos arguments que trobem als sermons sobre les croades. Altrament, Simó analitza la funció de dues cançons de croada del Châtelain de Coucy inserides en el *Roman de la Rose* de Jean Renart, el *Roman de la Violette* de Gerbert de Montreuil, el *Roman du Châtelain de Coucy* de Jakemés i *La Chastelaine de Vergi*. Les dues poesies franceses hi són citades per representar un quadre amorós o per il·lustrar un estat psicològic, la qual cosa palesa que la cançó de croada incorporà al domini d'Oil elements propis de la *fin'amors*.

Dos treballs, l'un d'Edgardo Dobry i l'altre de Víctor Escudero, relacionen la poètica dels trobadors amb altres manifestacions literàries afins. Dobry apunta com el caràcter lúdic de la lírica trobadoresca i el seu lligam amb la música tenen paral·lelismes amb les poètiques modernes de Verlaine, Rimbaud, Apollinaire, Mallarmé o el dadaisme. Víctor Escudero constata que les etiquetes amb què els mateixos trobadors van definir el seu estil propi —trobar clus, ric, prim, car, sotil— no permeten sistematitzar fàcilment una poètica, per la qual cosa proposa un mètode analític que combina la noció de camp de Bordieu i la tipologia de foscor que Steiner va aplicar a altres manifestacions literàries.

Gema Vallín analitza els problemes d'autoria de dues cançons franceses atribuïdes a Philippe II de Nanteuil. Antonio Contreras examina sis esdeveniments

sobrenaturals que a la *Vita Karoli IV* representen des d'una perspectiva providencialista aquest monarca de Bohèmia. Dos treballs més, l'un d'Elvira Fidalgo i l'altre d'Antonia Vínez & Juan Sáez, incideixen de diferent manera en la voluntat propagandística que tenia Alfons X el Savi quan ubicà l'espai narratiu de molts dels miracles de les *Cantigas de Santa Maria* en zones frontereres del Sud de la Península recentment repoblades. Els treballs de Santiago Gutiérrez i de Luis M. Girón estudien el *Yossipon* i la bíblia del rabí Moshe Arragel, dues traduccions castellanes que demostren un interès de les elits cristianes per conèixer la cultura jueva de l'època.

Aquests quinze estudis, escrits en català, castellà o italià, demostren que els medievals entenien la literatura com una eina al servei dels bons costums, la ideologia i la propaganda. En definitiva, hi ha molts elements extraliteraris que ens permeten determinar la gènesi i el significat de les obres, així com els punts de vista d'autors i lectors.

BIBLIOGRAFIA

- AVENOZA (1994): Gemma Avenoz, «Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació», dins Carlos Romero i Rossend Arqués (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barroco*, Padova: Programma, ps. 89-102.
- MAHIQUES (2007): Joan Mahiques Climent, «Escolis i versos manuscrits a les edicions d'Ausiàs March», dins Josep Solervicens *et al.* (eds.), *El (re)descobrimnt de l'Edat Moderna*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Universitat de Barcelona, ps. 282-295.
- ROMEU (1991): Josep Romeu i Figueras, *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII*, II, Barcelona: Curial.
- VALSALOBRE (2007): Pep Valsalobre, «Història d'una superxeria: el cas Jordi de Sant Jordi», dins Josep Solervicens *et al.* (eds.), *El (re)descobrimnt de l'Edat Moderna*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Universitat de Barcelona, ps. 297-335.

Joan Solà, una memòria viva

VICENT PITARCH ALMELA

Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica
vpitarch@iec.cat

BONET, NOGUÉ & SALVAT (2017): Sebastià Bonet, Neus Nogué i Eulàlia Salvat (eds.), *Joan Solà, una memòria viva*, Barcelona: Universitat de Barcelona; «Lingüística UB».

Al cap de nou anys de la desaparició del professor Joan Solà, ha esdevingut general el criteri que el considera integrant de la tríada de lingüistes catalans eximis del nostre temps, juntament amb Pompeu Fabra i Joan Coromines. Per descomptat, aquesta no és una opinió gratuïta sinó que reflecteix amb certesa una figura humana de condicions exemplars i una producció científica ingent i original, constituïda per una quarantena d'obres i per diversos centenars d'articles, entre científics i de divulgació lingüística. Els dos volums d'*Estudis de sintaxi catalana* mantenen, a trenta-cinc anys vista, la condició de treballs de referència, alhora que constitueixen el punt de partida de la trajectòria docent i investigadora del malaguanyat professor. A tall de mostra, notem les tres obres cabdals, en les quals el protagonisme de Joan Solà ha estat decisiu: la *Gramàtica del català contemporani*, les *Obres completes de Pompeu Fabra* i la *Gramàtica de la llengua catalana*, de l'Institut d'Estudis Catalans.

Dissortadament, Solà no va arribar a veure acabada la *Gramàtica* de l'IEC (GIEC), en la qual havia esmerçat el seu potencial de dedicació, saviesa i entusiasme. De fet, la seva incorporació, l'any 2002, a la Comissió de Gramàtica, de la Secció Filològica, marcà el trànsit a la segona i definitiva etapa de la GIEC. Aquesta nova condició en la trajectòria de Solà admet de ser interpretada com l'inici del reconeixement públic, oficial i definitiu, de la seva autoritat intel·lectual i civil i de l'excel·lència de la seua obra, un reconeixement que assolí la fita màxima l'any 2009, durant el qual fou distingit amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i amb el doctorat honoris causa per la Universitat de Lleida, era l'any del seu discurs emblemàtic al Parlament de Catalunya i del seu nomenament de vicepresident de l'IEC. Poc més tard una malaltia caparruda escapçava una vida en la plenitud de la seva capacitat intel·lectual i energia productiva.

Com a homenatge en el cinquè aniversari de la mort de Joan Solà, el Departament de Filologia Catalana de la seva Universitat de Barcelona va dur a terme una jornada d'estudi, que, dos anys més tard, fou editada —tret d'una ponència— per S. Bonet, N. Nogué i E. Salvat. La publicació, doncs, consta de cinc ponències, més la presentació que els editors intitulen «Joan Solà. Cinc anys».

Joan Solà, una memòria viva és un volum més aviat breu, però d'un contingut concís i substancios, ric en anàlisis i dades innovadores. Certament, l'edició constitueix una nova mostra que la memòria de Solà és viva, alhora que testimonia l'admiració profunda amb què el recorden la munió d'amics, col·legues i companys, alumnes seus i simpatitzants. A través de les cinc ponències, el lector hi descobreix nous intents d'aproximació a l'obra del nostre gramàtic, una obra que els editors no s'estan de reconèixer modèlica, «sense la qual la lingüística catalana dels darrers cinquanta anys no hauria estat el que és», amb el benentès que l'altre objectiu del volum és recuperar la figura d'«una persona entranyable, molt intel·ligent i cordialíssima, un mestre exemplar i un company segur».

Un entre tants col·legues i amics incondicionals de Solà, en Sebastià Bonet, dedica la seva ponència a l'«Estudi dels *Estudis*» (naturalment, *Estudis de sintaxi catalana*), l'obra del Solà jove, respecte de la qual hi reivindica la condició de «fita

decisiva» no sols dins la producció de l'autor sinó també en el conjunt de «la història de la gramaticalització de la llengua» catalana. Per a Bonet, l'actitud radicalment renovadora amb què Solà enfocava el llegat fabrià es fonamentava en quatre constants. D'una banda, el coneixement directe, exhaustiu i crític de les referències lingüístiques catalanes; d'una altra, l'atenció màxima als progressos internacionals de la lingüística, susceptibles d'ésser aplicats al català; en tercer lloc, per damunt de la submissió tradicional a l'autoritat lingüística, hi preval la llibertat de pensament; i finalment, no considerava com a solució definitiva cap de les qüestions que tractava. A partir d'aquestes quatre constants, Bonet traça una síntesi original dels vuit títols dels *Estudis*, que li «sonen mítics».

Naturalment, la referència al fabrisme tornava a guiar la ponència «Quan la forma és descripció: de Pompeu Fabra a Joan Solà», amb què J. Ginebra contribuï a la jornada que comentem. Sens dubte, Solà, com Fabra, fou un lingüista que elaborava la seva obra «en el marc de la gramàtica normativa», amb el compromís de contribuir a perfeccionar —a reformular, quan calia— la normativització de la pròpia llengua nacional. En conseqüència, situat dins d'unes tals coordenades, Solà «no concebia la descripció sense prescripció», de la mateixa manera que la prescripció havia d'estar fonamentada en la descripció.

Aquesta peculiaritat de l'obra de Solà, que representa un ruptura notòria en la tradició catalana, és abordada per Ginebra a través de sis apartats —que complementa amb uns comentaris addicionals, en els quals es planteja nocions i actituds, dins el camp de la llengua, tals com la genuïnitat i la incorrecció, la metodologia i els dubtes en la descripció i en la reformulació.

Ares Llop Naya, fidel al llegat del mestre —per a qui un dels criteris de la realització d'una nova gramàtica ha d'ésser «la integració dels grans dialectes»—, vindica, en la ponència «Els parlars nord-occidentals. Detalls de sintaxi», l'interès que conté la recerca sobre el nord-occidental per a l'estudi del català general. Recordem que a partir de la conferència «Detalls de sintaxi nord-occidental», que Solà va dictar a Lleida, l'any 1989, els seus estudis evidencien que les dades dialectals no solament són claus per a la gramàtica normativa sinó que també esdevenen «una font de coneixement de les propietats generals i dels límits de la variació en el conjunt de les llengües naturals», tal com apunta Ares Llop.

Així doncs, i d'acord amb la microsyntaxi dialectal que progressa a Europa, un cop es coneixen les propietats generals de la llengua, cal analitzar-ne detalladament els fenòmens concrets (els «detalls», que en deia Solà). També en aquest camp ell fou un capdavanter dins la lingüística catalana, gràcies als estudis seus que representen les primeres aproximacions a la microsyntaxi del català.

Neus Nogué i Lluís Payrató, que també es reconeixen deixebles i admiradors de Joan Solà («una persona que ha estat el nostre mestre i a qui admirem», proclamen), a través de la ponència «Joan Solà, escriptor», obren una nova via d'estudi de l'obra solaniana, tot centrant-se en dues qüestions rellevants: la relació entre els textos de Solà i els aspectes normatius, d'una banda, i, d'una altra, la fixació dels estils que regeixen aquests textos. D'entrada, comparteixen amb Ginebra i

molts altres col·legues el criteri que Solà «escrivia molt bé, era molt bon escriptor». Amb les cauteles pròpies d'un treball que necessàriament s'ha de dur a terme amb unes limitacions notòries, es proposen l'anàlisi de cinc qüestions en quatre obres (dues de gènere acadèmic i dues de gènere periodístic) i, a més, hi suggereixen l'estudi d'altres quatre característiques.

De les «impressions» que en treuen Nogué i Payrató, paga la pena de remarcar-ne unes quantes, algunes de les quals són especialment suggeridores i a fe que suscitaran futures indagacions. Per exemple, Solà mostra un ús molt segur de les estructures sintàctiques i, a més, «el seu criteri era optar per construccions que, dintre del que admetia la norma, li resultaven normals i naturals». Un cas especial, en aquest punt, el constitueix el canvi de criteri amb què va actuar davant les tematitzacions. D'altra banda, en els escrits de Solà hi predomina l'estil telegràfic i sintètic, així com la tendència cap a l'expressivitat; també n'és típica la combinació intel·ligent i ben expressiva d'elements col·loquials i cultes.

Tot plegat porta els autors de la ponència a postular que Solà tenia un forta consciència d'estil, corroborada fins i tot pel rigor amb què treballava i s'autocorregia. Al capdavant, «jo donaria la minsa coneixença tècnica que pugui tenir de res per una línia ben escrita, graciosa, simpàtica o estimulante», fa una confessió seva, que reproduceix la ponència.

Tanca el volum que ressenyem el treball «De l'experiència viscuda a l'anàlisi gramatical», original de M. Pérez Saldanya i G. Rigau, també amics i col·legues de Solà, a la universitat i a la Secció Filològica. Precisament, a la ponència exposen les pròpies vivències compartides amb el mestre a l'IEC i, en concret, en l'elaboració de la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'acadèmia nacional.

Insisteixen en el Solà vindicador del català nord-occidental, en la seva excel·lència com a professor, investigador i divulgador —activitats que entenia com a servei a la comunitat—, a qui la feina no espantava, davant la qual reaccionava amb una capacitat de treball equiparable a la tòpica de Coromines. De fet, «passava de la vida a la llengua, de l'experiència viscuda a la reflexió lingüística», una reflexió complicada, atès que «la llengua sovint se'ns esmuny». Fidel a les seves consignes de rigor científic i d'honestat, no defugia les qüestions àrdues ni les amagava; més aviat, les compartia i sovint les traslladava a la Comissió de Gramàtica, de la SF.

De la seva perspicàcia i de l'amplitud de les seves recerques emergien uns plantejaments sintàctics ben orientats, alhora que reconeixia els límits de les propostes que hi formulava; és aleshores que «ens engrescava a continuar amb el camí traçat». Al capdavant, allà on era portava la preocupació per la gramàtica al cap i al cor, una indicació que addueixen de grat en Manel i la Gemma.

Finalment, des del primer homenatge (*Joan Solà. 10 textos d'homenatge*) de què fou objecte Solà, al límit de la vida, fins ara mateix, un seguit d'iniciatives en format de jornades d'estudi, articles, llibres, resenyes, enregistraments videogràfics i notes de premsa, editats en paper o en versió digital, coincideixen a confirmar l'actualitat de la figura i l'obra del lingüista insigne, en la línia de l'admirable publicació *Joan Solà, una memòria viva*.

Rem tene, verba sequentur

MARTA MARFANY

Universitat Pompeu Fabra

marta.marfany@upf.edu

GUADAGNINI & VACCARO (2017): Elisa Guadagnini i Giulio Vaccaro (eds.), *Rem tene, verba sequentur. Latinità e medioevo romanzo: testi e lingue in contatto. Atti del convegno conclusivo del progetto DiVo - Dizionario dei Volgarizzamenti. Firenze, 17-18 febbraio 2016*, Alexandria: Edizioni dell'Orso; «Bollettino dell'Opera del Vocabolario Italiano. Supplementi», 6.

Rem tene, verba sequentur. Latinità e medioevo romanzo: testi e lingue in contatto és una de les publicacions del projecte de recerca DiVo (*Dizionario dei Volgarizzamenti*), dirigit per Elisa Guadagnini (Istituto Opera del Vocabolario Italiano - Consiglio Nazionale delle Ricerche de Florència) i Giulio Vaccaro (Scuola Normale Superiore de Pisa). El projecte consisteix en l'estudi del lèxic de les traduccions medievals italianes del llatí —d'aquí la denominació *volgarizzamenti*— i comprèn els textos clàssics i tardoantics fins a finals del segle XIV. Perquè hom es faci una idea de la magnitud, l'interès i l'abast del projecte, recomanem la consulta dels instruments que s'hi han elaborat, atès que es poden consultar en línia: dos corpus textuais bilingües, el *Corpus DiVo* (<<http://divoweb.ovi.cnr.it>>) i el *Corpus CLaVo* (<<http://clavoweb.ovi.cnr.it>>); una base de dades de les versions en llengua vulgar, el *DiVo DB* (<http://tliion.sns.it/divo>); i un diccionari que amplia amb més de 3.000 entrades el *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (<<http://tlio.ovi.cnr.it>>).

La frase llatina que encapçala el títol del volum és una sentència atribuïda a Cató, i aquí s'aplica —forçant una mica els termes, tal com ens adverteixen els curadors a la introducció—, d'una banda, a les *res* llatines, les obres objecte de traducció i les seves paraules, i, de l'altra, als *verba* que adoptaren els traductors medievals en llengua romànica. El volum recull les aportacions presentades al col·loqui final del projecte *DiVo*, celebrat a Florència el febrer del 2016, en el qual es volgué obrir el camp de recerca a tota l'àrea romànica i hi participaren altres projectes europeus amb línies de recerca similars o afins.

El primer treball del volum, «Clásicos latinos y clásicos castellanos: un patrimonio textual en su contexto románico» (ps. 7-33), de Juan Miguel Valero Moreno, pertany al projecte de recerca *Alfonso de Cartagena. Obras completas*. L'autor fa un estat de la qüestió ampli i detallat de diversos aspectes historiogràfics sobre el cànon hispànic de clàssics llatins, també pel que fa a les relacions entre Itàlia i Espanya, i presenta un panorama dels principals artífexs de les traduccions al castellà, entre els quals Alfons X, Juan Fernández de Heredia, Pero López de Ayala, Enrique de Villena, el marquès de Santillana i, especialment, Alfonso de Cartagena: l'objectiu del projecte de recerca és editar i estudiar el corpus senequiana de l'autor burgalès.

La segona aportació és a càrrec de Lluís Cabré, Montserrat Ferrer i Josep Pujol, de la Universitat Autònoma de Barcelona, «Il progetto TRANSLAT (e le duplici traduzioni nei volgarizzamenti catalani del Trecento e del Quattrocento)» (ps. 35-47). S'hi detallen els materials elaborats (un cens i una base de dades) i sobretot el balanç del projecte *TRANSLAT*, dedicat a les traduccions al català del 1300 al 1500. Cal destacar tres resultats principals d'aquest projecte de recerca: en primer lloc, la localització de textos desconeguts —o gairebé—, fonts importants per al coneixement del català medieval, com ara les regles i els estatuts dels ordes monàstics —a més de l'obtenció de dades noves sobre obres poc conegudes—; en segon lloc, informacions històriques rellevants sobre les traduccions catalanes (de quines llengües originals, a banda del llatí, es tradueix, quan i per què, quina mena de textos, etc.); i, finalment, un panorama detallat de les dobles traduccions (per què hi ha dues o més traduccions d'una mateixa obra), amb l'exposició de diversos casos, entre els quals és il·lustratiu, per exemple, el de les dues traduccions catalanes existents de *De officiis* de Ciceró (ps. 44-46).

Al tercer treball del recull, Frédéric Duval, «Décrire les traductions françaises du *Corpus juris civilis*: du textuel au lexical et vice versa» (ps. 49-63), del projecte de recerca *Biblistima*, presenta el camp d'estudi encara verge de les traduccions franceses del *Corpus juris civilis* i insisteix en l'interès que aquests textos tenen per a la història de la traducció, del dret, de les idees polítiques, de la recepció de l'antiguitat romana durant l'edat mitjana i, sobretot, per a la història de la llengua francesa. El projecte, encara en una primera fase, s'organitzarà en diferents etapes: en primer lloc, la individualització de les traduccions i una descripció detallada dels manuscrits (amb l'anàlisi de la tradició textual); i, en segon lloc, es realitzaran estudis de les traduccions, sobretot lexicològics, i se'n farà l'edició. A través d'alguns exemples, Duval il·lustra els principis metodològics d'aquesta recerca i ens demostra la importància de l'anàlisi lèxica per a l'inventari de les traduccions i, al seu torn, la classificació de les traduccions com a requisit indispensable per a l'estudi lèxic.

Els tres treballs següents versen sobre llatinismes. L'article d'Oana Salisteanu, «Alcune considerazioni sui fenomeni allotropici nel lessico italiano: voci ereditarie, voci dotte, voci semidotte» (ps. 65- 101), és un estudi minuciós sobre el gran nombre d'al·lòtrops en el lèxic italià, amb una recerca d'explicacions possibles per al fenomen; el segon article, de Gloria Clavería, «Latinismos, traducción y lexicografía» (ps. 103- 124), ofereix una visió general dels llatinismes i els cultismes a l'edat mitjana a partir d'estudis recents sobre la llengua espanyola, i indaga sobretot en el vincle que tenen amb la traducció; finalment, Luca Serianni, a «Per una tipologia dei latinismi nei testi dei primi secoli» (ps. 125-141), il·lustra l'estudi dels llatinismes basat en l'ús medieval i en la comparació entre la llengua antiga i la moderna amb uns exemples de lèxic dantesca, i descriu una classificació de llatinismes entre virtuals absoluts, virtuals relatius, actuals rars i actuals corrents.

A continuació, Claudio Galderisi, amb «Le rôle du latin comme langue de médiation dans les traductions gallo-romanes du Moyen Âge» (ps. 143- 156), presenta les conclusions que es poden extreure de les dades del projecte *Trans-médie* relacionades amb les traduccions llatines, sobretot de textos grecs i àrabs, que en realitat són l'original que segueixen les traduccions gal·loromàniques (francès i occità) d'aquestes obres. S'hi esbossa un panorama general però detallat de cada període i de cada llengua original d'aquestes traduccions llatines intermèdies.

Cosimo Burgassi i Elisa Guadagnini, de *DiVo*, el projecte amfitrió, són els autors de «L'integrazione lessicale di *facile* nel vocabolario italiano» (ps. 157-177), un treball que forma part d'un estudi molt més ampli sobre la trajectòria romànica de la família del llatí *FACIL*. Aquí presenten l'anàlisi del mot en italià antic partint de les dades que ofereixen els instruments del projecte *DiVo* esmentats més amunt, que confegeixen un corpus representatiu que fa d'instrument per a la recerca. Així, *facile* és un cas emblemàtic de persistència de diacronia del significat, associada a un canvi de connotació, és a dir, de posició del lexema a l'interior del vocabulari. És un estudi innovador perquè té en compte els *volgarizzamenti* i altres paràmetres d'anàlisi diferents dels de la metodologia tradicional.

L'últim treball del volum, que signen Cristiano Lorenzi Bioni i Giulio Vaccaro, titulat «Firme e copie. I volgarizzamenti nel secondo Trecento» (ps. 179- 232), analitza els *volgarizzamenti* italians del període. L'article comença presentant el manuscrit Gaddi reliqui 18 de la Biblioteca Medicea Laurenziana de Florència, que es pot datar a finals del segle XIV, com a mostra representativa de què volia dir *volgarizzare* en aquells anys a Florència. A partir d'aquí, els autors despleguen un ampli ventall de dades per construir el panorama de les fases i la tipologia textual de les traduccions italianes de la segona meitat del segle XIV, a través d'exemples concrets que les emmarquen i les caracteritzen.

Clouen el volum unes breus notes de Pietro G. Beltrami (ps. 233-235) a tall d'epíleg, un apartat de bibliografia (ps. 237-275), un índex d'obres i autors antics citats (pp. 280-284), un índex de morfemes, formes i lexemes citats (ps. 285-294) i, finalment, un índex de manuscrits citats (ps. 295- 296).

En resum, *Rem tene, verba sequentur. Latinità e medioevo romanzo: testi e lingue in contatto* ens ofereix una visió de conjunt de la recerca filològica més destacada i innovadora que s'està fent ara mateix a Europa sobre lèxic i traduccions medievals, i ens presenta també les contribucions més notòries d'aquests projectes de recerca a la història de les llengües romàniques i a la història de la cultura.

Els catalans i Llatinoamèrica (s. XIX i XX). Viatges, exilis i teories

NÚRIA LEÓN MERCADER
nleonmer24@hotmail.com

ALBERT, FRIEDLEIN & MARTÍ (2017): Corinna Albert, Roger Friedlein i Imma Martí Esteve (eds.): *Els catalans i Llatinoamèrica (s. XIX i XX). Viatges, exilis i teories*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 217.

L'intercanvi cultural entre *catalans i Llatinoamèrica* ha estat possible gràcies al moviment de persones de banda a banda de l'Atlàntic, ja sigui temporal i amb retorn previst (*viatges*), amb retorn poc previsible (*exilis*) o sense retorn (migracions). Els textos que en deriven giren entorn del propi desplaçament, de les experiències que s'hi associen i del contacte intercultural en general. Relats de viatge, diaris personals i altres escrits factuais, com ara textos ficticials narratius, dramàtics o lírics, no només deixen entreveure l'impacte social entre els dos mons, sinó també l'estètic (*teories* literàries).

La intensificació dels intercanvis catalanoamericans es constata a partir del segle XIX arran de l'assentament progressiu de l'emigració catalana de resultes del reglament del lliure comerç amb Amèrica (1778) promulgat per Carles III. Durant el vuit-cents, la literatura catalana d'Amèrica comença a articular un discurs autònom que, tot i seguir els models vigents de la pàtria d'origen, també queda vinculat al sistema cultural de la nova pàtria. El segle XIX també serà el d'estades a Barcelona de personalitats llatinoamericanes de primer ordre com Rubén Darío, el del catalanisme polític a la Cuba colonial, el de l'inici de la premsa catalana a Buenos Aires, i el del pes d'alguns catalans en la vida intel·lectual americana (Santiago Rusiñol, Pompeu Gener, Eugeni d'Ors).

A partir del 1939, a causa de l'exili republicà a Llatinoamèrica, es dona la segona onada d'intercanvi, d'importància major. Els exiliats foren acollits, principalment, a Mèxic, seguit de Xile i la República Dominicana. En aquesta segona època, la literatura catalana a Amèrica inicia el seu moment de màxima esplendor, gràcies a l'esforç de les plataformes creades pels escriptors catalans de la diàspora (Josep Carner, Pere Calders, Lluís Ferran de Pol, Agustí Bartra, Vicenç Riera Llorca): es potencia la xarxa de centres catalans, s'incrementa la seva activitat, es creen noves revistes, es renoven els models literaris i emergeix una imponent xarxa editorial.

La investigació sobre la presència catalana a Llatinoamèrica va agafar una especial embranzida amb les activitats al voltant del cinquè centenari del viatge colombí, que va generar, també, una significativa implicació institucional de la Generalitat de Catalunya. Fins aleshores, l'enfocament de la recerca s'havia dirigit sobretot al fenomen de la literatura d'exili, i sobretot amb vista a la seva crucial importància per a la continuació de la cultura catalana de postguerra; n'és el senyal més visible *La literatura catalana a l'exili* (1976), d'Albert Manent.

Als anys 90, però, s'aborda el contacte catalanoamericà de manera més global, sistemàtica i des dels seus inicis. Aquí caldria recordar, en primer lloc, els cinc volums del *Diccionari dels catalans d'Amèrica* (1992-1993) i el volum representatiu *Les Amèriques i Catalunya. Cinc segles de presència catalana* (1992). En aquest mateix context, també van arrencar les Jornades d'Estudis Catalano-Americans (1984-1993), amb cinc volums d'actes publicats, el darrer dels quals, a cura de Joaquim Molas (1997), recull les contribucions sobre l'àmbit cultural.

I entre d'altres senyals d'institucionalització en aquest sentit, caldria destacar el I Congrés Catalunya-Amèrica (2004) —organitzat per la Casa Catalunya-Amèrica de Barcelona—, els Casals catalans americans de llarga història, l'establiment de lectorats de català a Llatinoamèrica, i la fundació de centres de recerca a Jalisco (Mèxic) i Cuba, que ha culminat en la creació de l'Associació de Catalanistes de l'Amèrica Llatina (ACAL).

Pel que fa al present recull, es podria dir que cadascuna de les cinc seccions que el conformen reflecteix un nucli d'investigació: la literatura de viatges, la literatura d'exili, la premsa i el món editorial, la història de la traducció i, per últim, els fenòmens relacionats amb les teories literàries.

La primera secció, de literatura de viatges, s'enceta amb un estudi de Margarida Casacuberta que observa com la ruta «Del Born al Plata» de Rusiñol es convertirà en un camí iniciàtic que el portarà a explorar l'«Amèrica furienta» que engoleix l'individu i el deshumanitza. La perspectiva agredolça i malenconiosa del viatger provoca que la seva recepció del discurs de «civilització i barbàrie» es revalorï, quan el Buenos Aires de Rusiñol ja s'ha convertit en el símbol del cosmopolitisme i de la modernitat.

En el segon estudi, Pilar Godayol ens mostra com, al llarg de l'obra, canvien les actituds d'Aurora Bertrana com a viatgera pel tròpic, evolucionant, si ens apropem dels termes encunyats per Edward W. Said, de «king and potentate» a «traveller» i, doncs, modificant el seu *jo* per a apropar-lo a l'*altre*. Talment ocorre amb els relats de viatge de Josep Pla al Brasil, que Roger Friedlein situa en relació amb els models que hi són al·ludits: el discurs optimista inaugurat per Stefan Zweig i el «lusotropicalisme» del sociòleg brasiler Gilberto Freyre.

El segon apartat, dedicat a la literatura d'exili, comprèn quatre estudis. L'article de Martí Soler analitza l'apropament a la cultura mexicana d'Agustí Bartra a través del procés de creació del mite bartrià en l'obra poètica *Quetzalcóatl* (1960) a partir de les influències del *Popol Vuh* i *Anales de Cuauhtitlán*, i de les reminiscències de la poesia nahua en la novel·la *La lluna mor amb aigua* (1968). D'altra banda, Montserrat Corretger, en el seu treball, tracta les obres narratives de Vicenç Riera Llorca, Odó Hurtado i Domènec Guansé arrelades en l'exili americà i en destaca el seu valor testimonial.

Al seu torn, Imma Martí Esteve se centra en la imbricació dels contes d'exili de Ramon Vinyes amb la tradició literària de Colòmbia dins el context del procés de renovació de la narrativa colombiana iniciat pel «Grupo de Barranquilla» als anys 40. Altrament, Lluís Quintana dedica el seu estudi al malentès en

l'obra mexicana de Pere Calders: les dificultats de recepció i la desconexió cultural respecte d'obres com *L'ombra de l'atzavara* (1964) i *Aquí descansa Nevares* (1967).

El tercer bloc, que tracta la premsa i el món editorial, s'inicia amb un article de Lluís Costa que planteja de quina manera la premsa editada pels emigrants catalans a Cuba transmetia i interpretava la identitat catalana i com, alhora, es relacionava amb el procés nacional cubà de tombant de segle. Per la seva banda, Josep Maria Figueres parteix de la labor periodística de Josep Carner a San José de Costa Rica (1924-1926), activitat que complementà amb la seva tasca de cònsol espanyol. Altrament, Manuel Llanas i Ramon Pinyol, en el seu article, aborden la trajectòria editorial a Llatinoamèrica d'Antoni López Llausàs.

Associat al món editorial que li serví de plataforma, el fenomen de la traducció forma el quart apartat del recull. Teresa Julio exposa l'estat de la qüestió sobre les traduccions que la periodista barcelonina Irene Polo realitzà per a editorials argentines quan es trobava de viatge a Sud-Amèrica en la companyia de Margarida Xirgu. D'altra banda, la sensibilitat envers la traducció de les revistes d'exili més importants a Buenos Aires —*Ressorgiment* i *Catalunya*— és el tema de l'article de Montserrat Bacardí.

Alhora, Eusebi Coromina Pou estudia la gènesi, les traduccions i les vicissituds de l'única obra de ficció escrita originàriament en espanyol per Josep Carner, *Misterio de Quanaxhauta*, concebut com a peça de teatre en homenatge a Mèxic i traduït de l'espanyol al francès i al català pel mateix autor i el seu *entourage*. Ramon Farrés tanca aquesta secció resseguint el procés d'elaboració i publicació, a Brasil, de l'antologia bilingüe (portuguès-català) *Quinze poetas catalães* de João Cabral de Melo Neto; n'analitza el contingut i en valora la seva repercussió.

En darrer terme, aquest volum dedica un bloc als plantejaments vinculats amb les teories literàries que es produeixen a dos nivells: el dels autors i el de la crítica o investigació literària. Montserrat Galí presenta Rafael de Rafael, un barceloní de naixement, crític d'art, escriptor, tipògraf, llibreter, editor i narrador, que difon i adapta a Mèxic el romanticisme natzarè que tant d'èxit tingué a Catalunya.

Marco Th. Bosshard proposa l'experiment d'aplicar el concepte d'heterogeneïtat —tal com el va entendre Antonio Cornejo Polar per descriure les disparitats del sistema literari, sobretot el llatinoamericà— per a l'estudi de la literatura catalana, en aquest cas d'expressió castellana (tant per descriure, per exemple, la situació de Jordi Soler a Mèxic com la de Juan Marsé a Espanya). Semblantment, Corinna Albert, en el seu article, pren el concepte de transculturació narrativa d'Àngel Rama com a marc teòric per a analitzar el conte «Naufragis» de *La ciutat i el tròpic* de Lluís Ferran de Pol.

El present llibre, francament acurat, és el fruit d'una trobada d'investigadors que va tenir lloc el setembre de 2014 a la Ruhr-Universität de Bochum. Les jornades de treball van realitzar-se en el marc del 24è Col·loqui Germanocatalà, que

se celebrà sota el títol *Cultures en contacte*. Entre les diverses institucions que van col·laborar a fer-lo possible, cal comptar-hi la Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), l'Institut Ramon Llull, la delegació de la Generalitat de Catalunya a Berlín i la Deutscher Katalanistenverband (DKV).

En aquests moments, l'objectiu de la recerca catalanoamericana hauria de continuar essent, en primer lloc, un treball de base: per a molts autors, i a vegades de primer ordre, encara cal establir trajectòries i corpus textuals —aquest volum en demostra la necessitat, ja que hi havia llacunes en casos tan importants com Josep Carner o Josep Pla. En segona instància, caldria continuar amb l'anàlisi textual, sigui en els seus aspectes estètics generals o en els més específicament vinculats amb desplaçaments i contactes. I, en un tercer pas, caldria que la investigació catalanoamericana s'obris més a la incorporació de les teories culturals, postcoloniales en general, però sobretot llatinoamericanes, que reflexionen, en gran part, sobre el fet intercultural. Fins ara, aquest importantíssim flux de teories no s'ha integrat del tot a la recerca, i el present volum no pot fer més que donar-ne unes petites mostres, per bé que tenen el mèrit de fressar el camí.

Edicions i estudis recents sobre Rafael Tasis

JOSEP CAMPS ARBÓS

Universitat Oberta de Catalunya, Estudis d'Arts i Humanitats
 jcampsar@uoc.edu

1. CAMPS (2010): Josep Camps i Arbós, *L'espantós és el buit, el desert. La correspondència entre Rafael Tasis i Ramon Xuriguera*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
2. TASIS (2011): Rafael Tasis, *Diari íntim*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Barcelona: Acontravent.
3. CALDERS (2012): Pere Calders, *Fe de vida. Cartes a Rafael Tasis*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Barcelona: Acontravent.
4. TASIS (2012): Rafael Tasis, *Les raons de l'exili*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Valls: Cossetània.
5. SYNGE (2012): John Millington Synge, *El joglar del món occidental*, Rafael Tasis (trad.), Dolors Udina (ed.), Lleida: Punctum.
6. TARRADELLAS & TASIS (2014): Josep Tarradellas i Rafael Tasis, *Estrictament confidencial*, Francesc Foguet (ed.), Barcelona: Viena.
7. HUXLEY (2014): Aldous Huxley, *Carretera enllà*, Rafael Tasis (trad.), Dolors Udina (ed.), Barcelona: Adesiara.
8. MARTÍN ESCRIBÀ (2015): Àlex Martín Escrivà, *Rafael Tasis, novel·lista policíac*, Barcelona: Alrevés.

9. TÀSIS (2015): Rafael Tasis, *El revulsiu del catalanisme*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Valls: Cossetània.
10. TÀSIS (2015): Rafael Tasis, *Muntaner 4*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Muro: Ensiola.
11. TÀSIS (2015): Rafael Tasis, *A reculons*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Valls: Cossetània.
12. TÀSIS (2016): Rafael Tasis, *Lectures de postguerra*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
13. BACARDÍ, FOGUET & MARTÍN (2016): Montserrat Bacardí, Francesc Foguet i Àlex Martín (eds.), *Rafael Tasis (1906-1966), cinquanta anys després*, Barcelona: Societat Catalana de Llengua i Literatura de l'Institut d'Estudis Catalans.
14. TÀSIS (2017): Rafael Tasis, *Diari (1922)*, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet (eds.), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Sens dubte, Rafael Tasis (Barcelona, 1906-1966) és un dels noms que cal retenir de les lletres catalanes del segle XX. A més de ser un autor prolífic (va conrear amb solvència gèneres tan diversos com la novel·la, el teatre, la història, el periodisme, la traducció, la crítica i l'assaig) fou llibreter, impressor i activista cultural. Al llarg dels darrers anys s'ha rescatat d'un immerescut oblit la seva figura amb la publicació de diversos treballs dels quals donarem notícia en aquesta ressenya.

Dues novel·les inèdites de Rafael Tasis han vist la llum, cal afegir-les al conjunt d'una producció iniciada el 1931 amb *Vint anys*. Datada a París el 1941 i inacabada, *Muntaner 4* vindria a ser la continuació de *Tres*, la seva obra mestra, publicada a Mèxic el 1962, i que abraça el període 1917-1936; una obra amb què l'autor havia volgut reflectir el fracàs de la generació nascuda amb la República. La novel·la inèdita ofereix un retrat de la societat barcelonina, sempre present en els textos tasiens, abans de l'inici de la guerra i durant els primers mesos, en una finca del carrer Muntaner a través de nombroses trames entrelaçades, que esdevenen un microcosmos de les classes mitjanes. Ben distinta és *A reculons*; si amb *La Bíblia valenciana* Tasis havia reprès la novel·la policíaca, amb *A reculons* volia fer el mateix en el gènere de la ciència ficció. Enllestida i revisada el 1957 —val a dir que l'editor Santiago Albertí va rebutjar-la al·legant la seva escassa qualitat— exposa la història d'un fabricant barceloní, Martí Pratdesaba i Forriols, des del traspàs fins al naixement i té com a teló de fons esdeveniments històrics europeus i catalans que abasten la primera meitat del segle passat fins a les darreres dècades del XIX. Com bé apunten els curadors, Montserrat Bacardí i Francesc Foguet, «és com llegir *La febre d'or*, de Narcís Oller, però escrita a l'inrevés» (p. 16).

Les raons de l'exili i El revulsiu del catalanisme són dues recopilacions d'articles de caire polític. El primer és una selecció dels que va publicar Rafael Tasis durant el seu exili a París, entre 1939 i 1948, a *El Poble Català*, *Catalunya*, *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* i *La Nostra Revista*, un període en què va practicar l'activisme polític des de la secretaria d'Acció Catalana Republi-

cana. Els textos tracten, preferentment, de la situació de la diàspora catalana en relació amb el panorama internacional i amb l'èxode de 1939, vist com un desastre de major magnitud que el de 1714, però tampoc s'hi deixa de banda temes candents com la relació entre catalanisme i nacionalisme espanyol, la implantació del nou règim que hauria de substituir la dictadura franquista o la col·laboració entre l'exterior i l'interior de Catalunya per tal de superar els problemes partidistes. El volum es completa amb l'assaig inacabat «Carta a un exiliat català», en què es defensa la tesi d'inutilitat de la diàspora durant els anys seixanta i, en conseqüència, s'advoca pel retorn dels exiliats a Catalunya per a contribuir a la seva reconstrucció. Altrament, *El revulsiu del catalanisme* és la continuació cronològica del volum anterior, ja que aplega articles a publicacions de l'exili (a la llista del període parisenc cal afegir *Pont Blau*, *Veu Catalana* i *Mai no morirem*) escrits després de tornar a Catalunya; uns textos marcats pel frustrat retorn de la democràcia i per la perpetuació del règim feixista espanyol després de la Segona Guerra Mundial. El franquisme, per tant, ocupa bona part dels articles (la hipocresia en qüestions de moralitat i justícia social, la censura a la llengua i la cultura catalanes o la crítica als col·laboracionistes amb el setmanari *Destino* al capdavant) però també hi apareixen temes com l'encaix de Catalunya amb Espanya o la situació d'Europa després de la postguerra mundial.

Lectures de postguerra ens apropa a un altre vessant de Rafael Tasis: la tasca de crític literari, que ja havia desenvolupat abans de la Guerra Civil a *Mirador* i a *La Publicitat*, preferentment. Una selecció de les col·laboracions a *La Nostra Revista*, *Pont Blau*, *Vida Nova* i *Xaloc* és el material que integra el volum en què s'apunta un balanç crític de la literatura catalana entre 1939 i 1966, sempre amb el contrapunt de la francesa i l'anglosaxona; uns articles escrits en paral·lel als assaigs *La novel·la catalana* —una reelaboració de l'estudi de 1935, *Una visió de conjunt de la novel·la catalana*— i *Un segle de poesia catalana (1833-1953)*, aparegut pòstumament el 1968. Els textos s'estructuren en quatre seccions: «Perspectives», panoràmiques sobres temes concrets: revistes, la novel·la policíaca, la llengua literària, la represa de la literatura catalana i les traduccions; «Mestratges», cenyit a les figures de Prudenci Bertrana i Josep Pous i Pagès; «Afinitats i divergències», que engloba autors i obres de corrents culturals ben diferents: Víctor Català, Josep Carner, Josep Pla, Joan Sales o Manuel de Pedrolo; i «Situacions», títol de ressonàncies sartrianes, en què es repassa l'obra de cinc autors (Josep M. de Sagarra, Josep Pla, Gaziell, Ferran Soldevila i Joan Fuster) alhora que s'esbossen alguns trets de la seva personalitat. L'aplec es clou amb una relació, gairebé exhaustiva, de les col·laboracions de Tasis sobre literatura a les revistes de l'exili.

També aquests anys han aparegut dues peces del dietari de Rafael Tasis que permeten aprofundir o, fins i tot, conèixer aspectes vitals del personatge i que, en certa manera, completen les biografies de Josep M. Poblet, *Rafael Tasis, conducta i exemple*, i de Miquel Arimany, *Símbol vivent. Biografia de Rafael Tasis*, aparegudes poc després del traspàs del biografat. Els materials que conformen *Diari íntim. Escrits autobiogràfics* es divideixen en cinc blocs: «Diari íntim», unes me-

mòries juvenils en què es perceben paral·lelismes amb la primera novel·la de Tasis, *Vint anys*, amb textos datats el 1922 (juny-desembre), 1923 (dues anotacions del setembre), 1928-1929 (de setembre a novembre) i 1932 (una nota de l'octubre); «Diari de guerra i d'exili», amb anotacions, sense excessiva regularitat, de 1936, 1938, 1939 i 1944, i que provenen d'un diari més extens i, tal vegada, destruït; «De l'edat poètica i sensual. Memòries dels 14 als 18 anys», textos escrits entre 1923 i 1924; «Mentre encara me'n recordo», un «intent d'autobiografia sincera», de 1951; i «Esqueixos autobiogràfics», que inclou articles, cartes i un discurs d'un marcat tot personal, però també passatges de les biografies esmentades de Poblet i d'Arimany. *Diari (1922)* completa les anotacions sobre aquest any aplegades al volum anterior (abasta des de l'1 de gener fins al 18 de juny) i va ser redactat al mateix temps que els articles apareguts a *La Mainada* i a *L'Estevet*; un diari iniciàtic —no oblidem que Tasis encara no havia complert setze anys quan el comença— però que no només se cenyeix als seus pensaments i ideals (destaca pel seu catalanisme abrandat i per unes lectures variades i disperses) i al món que l'envolta (festes, teatre, cinema, assistència a missa com a bon fill de la petita burgesia) sinó que també s'hi efectua el retrat d'una Barcelona en ple procés cap a la seva modernització.

Rafael Tasis també va destacar com a traductor. A inicis dels anys trenta ja havia traduït *El retrat de Dorian Gray*, d'Oscar Wilde, i *La nimfa constant*, de Margaret Kennedy, i ho va continuar fent al llarg de la seva vida: durant el seu exili parisenc va traduir, per poder sobreviure, nombroses novel·les policíiques de George Simenon al castellà, i a la dècada dels seixanta, amb motiu d'haver-se endegat la col·lecció policíica «La cua de palla», dirigida per Manuel de Pedrolo, va donar a conèixer versions de novel·les com *La clau de vidre*, de Dashiell Hammet, o *Amb la por al cos*, de Margaret Millar. Les dues traduccions que ressenyem són inèdites i han anat a cura de Dolors Udina. La primera, la peça teatral *El jocular del món occidental*, de John Millington Synge, va ser estrenada a Dublín el 1907 i, com apunta Udina a l'estudi preliminar, va tenir una resposta tan violenta per part del públic que s'ha convertit en l'esdeveniment més famós del teatre irlandès del segle xx. La versió de Tasis va ser acabada a finals de la dècada dels 50 o principis dels 60; desconeixem, tanmateix, les seves motivacions per a traduir l'obra. Uns motius que sí que sabem pel que fa a la segona traducció, la de la novel·la d'Aldous Huxley, *Carretera enllà*. No en va, ja havia traduït del mateix autor el 1938, en plena guerra civil, *El somriure de la Gioconda*, per a les Edicions de la Rosa dels Vents; una prova fefaent de l'admiració que sentia Tasis pel novel·lista anglès la trobem a l'assaig publicat el 1938 a la *Revista de Catalunya*, i reportat per Udina, en què destacava «la barreja, inèdita fins ara, de ciència i poesia, que caracteritza els seus llibres». La traducció és datada a París el 1941; val a dir, però, que es tracta només d'un primer esborrany, cosa que implica que Tasis no va poder (o no va voler) repassar-lo i esmenar-ne els errors d'interpretació.

Com és sabut, la correspondència entre els intel·lectuals exiliats i els que romanien a l'interior de la Catalunya franquista és una font bàsica per a conèixer de

primera mà no tan sols la personalitat dels seus autors —i la seva activitat creadora— sinó també per a il·luminar zones ombrívoles de la literatura, la cultura, la política i la història del nostre país. I els tres epistolars tasians publicats no en són cap excepció. *L'espantós és el buit, el desert. La correspondència entre Rafael Tasis i Ramon Xuriguera* recull les 111 cartes conservades de la correspondència emesa per Tasis i per Xuriguera, que abracen el període 1945-1962, de les quals 61 són de l'escriptor barceloní i 50 del lleidatà, exiliat a París i a Bergerac, on morí l'agost de 1966. El gruix de l'epistolari es concentra entre 1948 i 1955 i, simbòlicament, estableix un altre diàleg epistolar entre l'exili i l'interior del país. A banda d'informació sobre les pròpies textos, Xuriguera i Tasis ens proporcionen judicis sobre les novetats editorials, autors i obres que veuen la llum durant aquest període, cosa que també ens permet resseguir la seva recepció entre els lectors de l'època. Així, Xuriguera comenta a Tasis el recull *Paliers*, de Josep Carner, o les novel·les *L'impenitent*, de Prudenci Bertrana, *L'home dins el mirall*, de Xavier Benguerel, *Laberint*, de Domènec Guansé, o *Primera part*, de Cèlia Suñol. Tasis, a diferència de Xuriguera, se circumscriu a autors —sobretot narradors— que començaven a despuntar: Maria Aurèlia Capmany, Jordi Sarsanedas o Manuel de Pedrolo. De tota manera, els textos més debatuts a la correspondència són els dos primers volums del cicle *El pelegrí apassionat*, de Joan Puig i Ferrer. I els dos literats coincideixen a valorar-los negativament. L'epistolari és, igualment, una pedrera sobre altres aspectes del món cultural de la postguerra i l'exili: editorials com les Edicions Proa, refundades a Perpinyà per Josep Queralt amb l'ajut de Xuriguera i de Puig i Ferrer, revistes, premis literaris i col·leccions («El Pi de les tres branques», «Lletres», «Catalònia»), els diferents certàmens dels Jocs Florals de la Llengua Catalana a l'exili, les sessions clandestines de poesia celebrades al Passatge Permanyer o la candidatura de Josep Carner al Premi Nobel de Literatura. D'altra banda, la correspondència entre Pere Calders i Rafael Tasis, aplegada a *Fe de vida. Cartes a Rafael Tasis*, consta de 48 cartes del primer al segon (la majoria d'entre 1954 i 1966) i 4 del segon al primer (3 de 1957 i la darrera de 1962). Aquesta descompensació en el nombre de lletres conservades de cada corresponçal s'explica perquè bona part dels papers de l'autor d'*Antaviana* gestats en el seu exili a Mèxic, d'on va retornar el 1962, s'ha perdut. Es tracta d'un recull en què si bé hi apareixen dos temes recurrents, el sentit de l'exili —Tasis, en els anys cinquanta, hi tenia més fe que Calders, que expressava sovint el seu desig de retornar a Catalunya—, i el paper de la llengua literària —i de les varietats dialectals— en el redreçament cultural català, també hi ha espai per a les qüestions literàries i, més en concret, per a les valoracions sobre la pròpia obra. Marcadament distint als dos epistolars que hem comentat és *Estrictament confidencial*, el que van creuar Tasis i Josep Tarradellas, integrat per 118 documents datats entre 1944 i 1966. Es tracta d'una correspondència de caire polític i que té com a fil conductor el paper de la Generalitat a l'exili, cosa que provoca, entre els dos corresponçals, disputes dialèctiques —a les quals no era aliena la voluntat messiànica del president de la Generalitat—; per tal de posar-hi

remei Tasis va buscar —i va aconseguir trobar— el nexa que els unia: el patriotisme, l'amor envers Catalunya.

Cloem la ressenya donant notícia dels estudis dedicats a l'intel·lectual barceloní. L'assaig d'Àlex Martín Escribà, *Rafael Tasis, novel·lista policíac*, respon a l'intent de recuperar un dels múltiples vessants del prolífic escriptor: el de narrador d'històries policíiques. Pel que fa a la seva estructuració, Martín el divideix en dues parts ben diferenciades: la primera ens apropa a l'obra policíica de Tasis mentre que la segona és un aplec de textos que hi fan referència. Així, a la primera s'opta, amb bon criteri, per contextualitzar el gènere policíic amb la finalitat d'analitzar-hi l'aportació de Tasis però també per a reivindicar-lo més enllà de la simple literatura de consum. Els capítols centrals estan dedicats al comentari, en ordre cronològic de publicació i no d'escriptura, de les tres novel·les policíiques, en bona part redactades per l'autor durant el seu exili a París: *La Bíblia valenciana*, *És hora de plegar* i *Un crim al Paralelo*, que reflecteixen la Barcelona de la República i la immediata postguerra, i de les quals se'ns ofereixen unes sintètiques notes de lectura. La conclusió que es desprèn del discurs interpretatiu de Martín és diàfana: no hi ha dubte del paper de pioner de Tasis pel que fa al gènere policíic en llengua catalana en tant que va saber-ne adaptar els models estrangers i en va veure les seves enormes possibilitats. Ara bé, Tasis no es va limitar a escriure novel·les sinó que la seva contribució al gènere policíic també va englobar, com ja hem apuntat, traduccions. La segona part de l'assaig, a partir de fonts inèdites i publicades, completa l'aportació de Tasis a la literatura policíica en tant que s'hi reproduïxen els seus articles programàtics sobre el tema, unes mostres de l'epistolari, on els corresponents opinen sobre les seves novel·les policíiques, i les ressenyes de què van ser objecte.

De cabdal importància és *Rafael Tasis (1906-1966), cinquanta anys després*, que aplega les ponències presentades a la primera edició del «Seminari Rafael Tasis», celebrat el 9 de març de 2016 a l'Institut d'Estudis Catalans i organitzat pel Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània i pel Grup d'Estudi de la Traducció Literària Contemporània, tots dos pertanyents a la Universitat Autònoma de Barcelona, i que esdevé la primera anàlisi globalitzadora de les diverses facetes creatives de l'autor. Fem només una descripció sumària del seu contingut: Albert Jané, a «En el cinquantenari de la mort de Rafael Tasis», esbossa la seva personalitat i l'obra a partir de records autobiogràfics; Montserrat Corretger, a «Rafael Tasis, periodista», efectua un balanç d'aquest vessant entre 1929, quan inicia les seves col·laboracions a *La Publicitat*, i 1966, any del seu traspàs; Antoni Isarch, a «Rafael Tasis en els debats novel·lístics del seu temps», analitza la seva tasca com a crític literari, preferentment durant els anys de la República i la Guerra, en què es fa palès l'interès que tenia per la novel·la i per la temàtica urbana; Magí Sunyer, a «Les novel·les de Rafael Tasis: crònica d'unes il·lusions estroncades», estudia cinc dels textos narratius de l'autor, *Abans d'ahir*, *Tres*, *Vint anys*, *Muntaner 4* i *A reculons*, amb els quals es conforma una mena de «comèdia humana» balzaquiana; Jordi Lladó, a «El teatre de Rafael Tasis, entre l'exi-

li i la represa», valora la seva dramaturgia des de la perspectiva actual, amb uns resultats —malgrat que Tasis no sempre era prou hàbil a l'hora de construir les peces— prou apreciables; Maria Dasca, a «Rafael Tasis, traductor», interrelaciona la seva tasca traductora amb el mercat editorial i els canvis en el model de llengua literària alhora que ressegueix la gènesi de cada traducció; Enric Pujol, a «L'historiador Rafael Tasis. Una aproximació», ens acosta a una obra historiogràfica prou notable i fruit d'una innegable recerca (les monografies dedicades a Pere III el Cerimoniós) però que també sabia combinar la síntesi i la divulgació (els volums destinats a la col·lecció «Episodis de la història»); i Josep Camps, que, a «L'epistolari de Rafael Tasis: un nus de comunicacions entre la Catalunya franquista i el món de l'exili», descriu tant la correspondència publicada (amb Ramon Xuriguera, Pere Calders, Joan Fuster, Josep Tarradellas i Salvador Espriu) com inèdita però d'un remarcable interès (amb Avel·lí Artís-Gener, Agustí Bartra, Domènec Guansé, Mercè Rodoreda i Joan Oliver). El volum es completa amb uns emotius records autobiogràfics de Maria Teresa Tasis Ferrer, filla de l'escriptor, i una útil bibliografia tasiana a càrrec de Cristina Riera.

Nous lliuraments de l'epistolari de Jordi Arbonès

JOSEP CAMPS ARBÓS

Universitat Oberta de Catalunya, Estudis d'Arts i Humanitats
 jcampsar@uoc.edu

1. MAS (2016): Jordi Mas López (ed.), *Epistolari Jordi Arbonès & Francesc Parcerisas*, Lleida: Puctum & Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània, «Visions», 6.
2. SANZ (2017): Pep Sanz Datzira (ed.), *Epistolari Jordi Arbonès & Antoni Clapés*, Lleida: Puctum & Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània, «Visions», 9.

En els números 23 (2013) i 26 (2016) de LLENGUA & LITERATURA vam ressenyar la publicació dels epistolaris de Jordi Arbonès amb Manuel de Pedrolo i Albert Manent i amb Matthew Tree i Joaquim Carbó, respectivament. L'edició de dos nous blocs de correspondència del dinàmic home de lletres barceloní (traductor, escriptor i activista cultural) trasplantat a Buenos Aires des de 1956, i on va morir el 2001, amb Francesc Parcerisas i Antoni Clapés, permeten qualificar-la com una de les més significatives de les que s'han publicat els darrers anys en tant que ens permet conèixer, amb major precisió, el món literari català de l'últim terç del segle passat. Unes publicacions que cal emmarcar en la tasca que desenvolupa la Càtedra Jordi Arbonès, creada el 2003, a la Universitat Autònoma de Barcelona i

des de la Facultat de Traducció i d'Interpretació, amb el propòsit de vetllar per la conservació, la difusió i l'estudi del seu llegat i, al mateix temps, promoure la recerca sobre traducció i literatura catalana.

La correspondència entre Jordi Arbonès i Francesc Parcerisas consta de 155 missatges escrits (preferentment cartes però també postals, faxos, i correus electrònics) tramesos entre el 12 de juliol de 1986 i el 7 d'agost de 2000. Precedit d'un pròleg del mateix Parcerisas en què rememora la seva relació amb Arbonès, l'epistolari mostra el pas d'unes qüestions estrictament laborals en els seus inicis per acabar derivant cap a aspectes personals que retraten una amistat sincera i sentida. Al llarg de la correspondència, és fàcil detectar-hi una sèrie de temes. Potser el més recurrent fa referència a les qüestions laborals relacionades amb els encàrrecs de traducció (hem de tenir present que Arbonès va especialitzar-se com a traductor de l'anglès al català, després d'abandonar el seu treball a l'editorial Marymar per dedicar-se, exclusivament, a aquesta feina, mentre que Parcerisas era el director de la col·lecció de traduccions al català d'Edhasa) i a les quals no eren aliens els endèmics problemes econòmics d'Arbonès, derivats de la complicada situació existent a l'Argentina, fins al punt de demanar-li que li enviés «per via aèria algun llibre per traduir, car en aquests moments estic sense feina i saps com depenc d'aquest ingrés extra per tal de poder subvenir les meves necessitats» (p. 30). Així ens assabentem dels terminis de lliurament de les traduccions (Arbonès se'ns presenta com un treballador complidor i infatigable), del cobrament de les tasques, de la sol·licitud de noves traduccions o de la conveniència d'acceptar encàrrecs d'altres editorials, però també de l'agreuament de la situació econòmica d'Arbonès quan Parcerisas deixa el 1993 les tasques editorials quan Edhasa va decidir donar menys pes a la producció en català. Uns problemes que no arribarà a solucionar; perquè fixem-nos, si més no, en el que afirma en una de les darreres cartes, el 1999: «Creu-me que és molt fotut que a la ratlla dels setanta anys encara hagi d'estar angoixat per aconseguir feina!, no una almoïna» (p. 251). Un altre tema que recorre la correspondència és l'organització de seminaris de traducció per part de Parcerisas, esdevingut professor a la Facultat de Traducció i Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona i vice-president de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, tot aprofitant les estades d'Arbonès a Catalunya. I convidarà l'amic a impartir-los malgrat no tenir uns estudis diguem-ne acadèmics, ja que es considerava «més aviat un traductor intuïtiu» (p. 40). I, fins i tot, l'anima a plasmar per escrit la seva experiència traductora, cosa que farà a l'article «Reflexions sobre aspectes pràctics de la traducció» aparegut a la *Revista de Catalunya*, i el primer d'una sèrie dedicada a la traductologia. L'epistolari també es fa ressò de la polèmica que van despertar les crítiques negatives a les traduccions d'Arbonès per part de Lluís Bonada i de Joan Josep Isern, que l'acusaven d'usar un model de llengua massa artificiosos i que definien, sarcàsticament, amb el verb «pedrolejar»; el traductor es va defensar del que considerava un atac personal i afirmava plantejar-se «no traduir més al català. M'esborro. Plego. No jugo més. En endavant, traduiré al castellà»

(p. 242). Els temes exposats s'entrecreuen amb d'altres com la situació del món editorial, les lectures (com les de Henry Miller, del qual Arbonès era un especialista, es fa palès amb la seva obsessió per traduir *The Rosy Crucifixion*) o les publicacions poètiques de Parcerisas (*L'edat d'or, Triomf del present*). Però també amb temes més personals com la recança del país que sentia Arbonès, escindit entre el desig de tornar i el de romandre al país d'acollida on tenia els pares, els fills i els nets. El volum es completa amb tres interessants apèndixs. El primer és la versió primitiva de l'article «Reflexions sobre aspectes pràctics de la traducció», d'un marcat caràcter memorialístic; el segon és l'entrevista que va fer Parcerisas a Arbonès publicada al diari *El País*, el 14 de febrer de 1991 amb el títol «El traduir m'ha fet perdre l'escriure»; el tercer és el pròleg que va escriure Parcerisas amb motiu de la reedició de la traducció d'Arbonès de la novel·la *Una història de dues ciutats*, de Charles Dickens, i aparegut, l'abril de 2015, a la revista *L'Avenç*.

Altrament, la correspondència entre Jordi Arbonès i Antoni Clapés comprèn 95 documents escrits entre el març de 1984 (a la primera carta hi falta el dia) i el 20 de juny de 2000. Les cartes, semblantment a les de Parcerisas, s'inicien per qüestions professionals i derivaran també cap a una ferma amistat (no en va, Clapés durà a terme des de Barcelona les gestions que li encomana l'amic des de l'Argentina com són cobrar una traducció o bé demanar una subvenció). Com bé escriu Arbonès a Clapés el maig de 1988: «les cartes dels amics del terror són com l'oxigen que necessito per respirar; són el vincle vital amb la meua enyorada (i mitificada, ai las!) terra; són l'hàlit que aviva l'emoció i el record dels moments viscuts a casa nostra...» (p. 48). L'epistolari també ens dona informació de primera mà sobre alguns dels projectes de Clapés, poeta i editor vocacional però no professionalitzat: les Edicions dels Dies, amb la col·lecció Plecs des de la qual va donar a conèixer obres i traduccions de Miquel Bauçà, Jordi Coca o Feliu Formosa però també un text de Miller traduït per Arbonès, *En tombar la vuitantena*; o Cafè Central, des dels seus modestos inicis, amb l'elaboració d'unes plaquetes que només es venien el dia de la presentació i sense cap mena d'ajut institucional, fins a la seva consolidació gràcies a col·lecció de poesia Jardins de Samarcanda, amb la col·laboració del també poeta Víctor Sunyol. Una comunitat, la dels «cafetaires», de què formarà part Arbonès (les lletres són testimoni de les freqüents peticions de novetats, des de l'Argentina, per tal d'estar al dia amb el que es publicava). Els annexos del volum inclouen, amb bon criteri, una relació dels títols, ordenats per col·leccions, d'Edicions dels Dies i de Cafè Central. Òbviament al llarg de la correspondència amb Clapés apareixen temes que travessen els epistolaris fins ara publicats d'Arbonès: com és sabut, malgrat estar jubilat continuava traduint a un ritme altíssim, o bé la incertesa econòmica i la preocupació pels encàrrecs de traducció, «tan aviat no tens res, com et trobes colgat de feina, i has de tenir en compte que les traduccions les faig en les hores de lleure, quan surto de l'editorial on treballo, i els caps de setmana» (p. 29-30). Per tot plegat, Arbonès s'arriba a plantejar la necessitat de traduir al castellà per tal d'obtenir ingressos, cosa que

arribarà a fer; ara bé, «el que no he fet ni faré mai és obra de creació en castellà. Abans aniria a collir papers» (p. 52). Igualment hi trobem les opinions dels interlocutors sobre algunes de les polèmiques lingüístiques de l'època com la discussió entre els models que encarnaven el català *light* i el català *heavy*, que consideren estèril i que caldria reconduir cap a un major ús de la llengua; o bé els atacs contra l'idioma per part del recentment creat Foro Babel. Per últim, traspuen a les cartes les opinions sobre la política que els envoltava: Arbonès era crític amb el règim a Argentina (els presidents Raúl Alfonsín o Carlos Menem) mentre que Clapés ho era amb la figura de Jordi Pujol.

El resultat final de l'edició dels dos epistolaris és, sens dubte, més que notable. I hi ajuda la presència d'un utilíssim índex onomàstic. Quant a l'anotació, imprescindible en aquesta mena de treballs, hi ha una evident disparitat de criteris entre els dos volums: mentre que la correspondència entre Arbonès i Parcerisas conté 376 notes, la d'Arbonès amb Clapés, en canvi, només en presenta 45. Per últim, voldríem remarcar la cura i la professionalitat amb què l'Editorial Punctum, en coedició amb el Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània (GTCC), ha assumit el repte de publicar aquests epistolaris.

Epistolari Sebastià Juan Arbó - Joan Sales (1966-1982)

JORDI MALÉ

Universitat de Lleida

jmale@filcat.udl.cat

RAMIS (2018): Josep Miquel Ramis, *Epistolari Sebastià Juan Arbó - Joan Sales (1966-1982)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; «Textos i estudis de literatura catalana», 221.

En un article publicat al núm. 16-17 de *La Revista dels Llibres*, d'agost-setembre de 1926 (ps. 99-109), Jordi Rubió i Balaguer escrivia: «Avui comencem a tenir una aristocràcia d'editors. [...] Aquests homes són els qui, a casa nostra, han començat a desfer el tradicional tòpic de la incompatibilitat entre l'autor i l'editor, i mostren fins quin punt llur mútua col·laboració pot ésser fecunda, quan s'exercita en un ambient de sensibilitat desperta i encuriosida» (p. 100). El motiu de l'article, titulat «D'autors i editors», era la publicació recent d'una selecció de l'epistolari entre l'editor alemany Johann Friedrich Cotta (1764-1832) i alguns dels més importants escriptors de la seva època (*Briefe an Cotta*, Stuttgart-Berlín, 1925).

L'edició d'aquestes cartes va impulsar l'interès per l'estudi de les relacions entre autors i editors, com un element rellevant i gens negligible del sistema lite-

rari. I d'aleshores ençà la publicació d'epistolaris dels uns amb els altres ha anat creixent de forma progressiva. Dins la nostra literatura, Joan Sales ha estat un dels editors que darrerament més interès ha suscitat en aquest sentit. Al marge de les seves *Cartes a Màrius Torres* publicades per ell mateix el 1976, ha estat objecte de tres publicacions epistolars: l'any 2004 la Fundació Pere Coromines va publicar l'*Epistolari Joan Coromines & Joan Sales*, a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas; el 2008, Club Editor va donar a llum el volum *Cartes completes (1960-1983)*, a cura de Montserrat Casals, amb tota la correspondència entre Mercè Rodoreda i Sales; i ara apareix l'*Epistolari Sebastià Juan Arbó - Joan Sales (1966-1982)*, a cura de Josep Miquel Ramis.

A diferència de Sales, Sebastià Juan Arbó no és un personatge que hagi mescut gaire atenció per part dels crítics, tot i la seva indiscutible vàlua literària. Per això cal agrair a investigadors com Ramis el seu esforç per reivindicar i fer ressorgir l'autor de *Terres de l'Ebre*: d'una banda, amb la seva tesi doctoral *Auto-traducció i Sebastià Juan Arbó. El cas de Terres de l'Ebre* (2011, UPF); d'altra banda, coordinant el monogràfic del núm. 7 de la revista *Beceroles. Lletres de llengua i literatura* (2018), dedicat a l'escriptor de Sant Carles de la Ràpita; i ara, amb l'edició de les seves cartes amb Sales.

D'entrada, cal dir que aquest no és un gran epistolari. No ho és quantitativament: el volum inclou només 103 cartes entre Juan Arbó i Sales al llarg de setze anys, que contrasten, per exemple, amb les 567 de què consta l'esmentada correspondència entre l'editor i Mercè Rodoreda (que dura set anys més). I tampoc no ho és qualitativament, en el sentit que el ventall de temes que s'hi tracten, i la informació que aporten les cartes tant en relació amb tots dos escriptors com respecte a l'època, malgrat la seva rellevància tenen un abast limitat.

I, tanmateix, aquest epistolari resulta ser un document de gran interès. Si s'ha parlat de «la cuina de l'escriptura» —manllevant el títol del llibre de Daniel Casanys— per referir-se al procés de creació i redacció d'una obra literària, aquí es podria parlar de «la cuina de l'edició» d'una obra, perquè a través del gruix de les cartes entre Arbó i Sales esdevenim testimonis de totes les etapes per què passava un text original des del moment que sortia de les mans de l'autor fins que arribava a les llibreries en forma de volum. I això als anys seixanta, en què els mitjans de producció dels llibres eren completament diferents dels actuals i eren uns altres, doncs, els factors que integraven el procés a través del qual un text literari escrit per un autor (manuscrit o mecanoscrit) esdevenia finalment un producte de consum cultural, això és, un llibre que podia ser comprat i llegit per un públic lector. Amb el benentès que tots aquells factors de producció condicionaven el text original —el text escrit per l'autor—, fins al punt que el text final imprès podia contenir, respecte a l'original, modificacions, ja fossin lleus o substancials. I sense oblidar que bona part de les obres literàries de la nostra literatura de postguerra ha estat, en major o en menor mesura, el resultat d'un procés semblant.

La novel·la de Juan Arbó *L'espera* és l'obra a la «cocció» editorial de la qual assistim: des de la primera al·lusió que hi fa Arbó a la carta del 26 de maig de 1966

fins a la darrera de Sales en una carta del 21 d'agost de 1968 (deixant de banda alguna escadussera referència posterior), quan l'obra ja fa mesos que havia estat publicada pel Club Editor de Sales.

L'esment de la primera carta ens assabenta de la fase inicial que travessa el text un cop surt manuscrit de la mà de l'autor i, doncs, de la primera persona que intervé en el procés: el mecanògraf que passa el manuscrit a màquina. De fet, en són dos: la senyoreta Ametller i el senyor Morera. I aquí comencen les vicissituds de *L'espera* —títol ben premonitori—: el 26 de maig de 1966 Arbó ja tenia 150 folis passats a màquina i al novembre va acabar de lliurar l'obra sencera manuscrita a la mecanògrafa, però aquesta trigarà mesos a allistir la feina; concretament, fins al juny de 1967, amb la consegüent desesperació de l'escriptor. Com que, a més, en revisar el mecanoscrit Arbó hi trobava errades, enviava els fulls amb més correccions —endimoniadament difícils d'entendre— a l'altre mecanògraf, que és amb qui acostumava a treballar i que vivia a Barcelona, perquè els tornés a picar.

No queda clar, d'altra banda, si és abans o després que el text sigui picat que intervé un altre actor en el procés d'edició: un corrector que Juan Arbó esmenta en la carta del 17 de setembre de 1967, amb qui, diu, «vaig barallar-me» i, «no obstant, em va influenciar» (p. 58-59).

Un cop la novel·la mecanografiada ha estat revisada per l'escriptor (que no ha deixat de fer correccions sobre els fulls picats), el següent pas és enviar-la a l'editor. Sales, sense encara llegir el text, de seguida el passa a la següent persona involucrada en el procés de producció del llibre: el linotipista. I la premsa obeeix a un altre factor del sistema literari: un premi al qual volien presentar la novel·la (tot i que al final desistiran de fer-ho per un canvi en les seves bases).

La feina del linotipista esdevé treballosa per les dificultats per entendre els fulls amb correccions d'Arbó. Mentrestant, intervé un nou agent en el procés: el mateix Sales, que, alhora que comprova la feina feta a la linotípia, reordena els fulls de l'original quan cal (que és força sovint), revisa el text de l'autor i sovint hi fa canvis per esmenar errors que hi detecta (per exemple, en els noms dels personatges, que a vegades canviaven). Arbó justifica el desgavell en l'original per les múltiples revisions que havia fet del text abans de lliurar-lo i el munt de canvis que hi havia introduït. La conseqüència van ser tot d'incongruències (de personatges, llocs i temps) que a ell li van passar per alt però que Sales anava detectant i mirant d'esmenar. Aquí comença la intervenció de l'editor en la composició de la novel·la, que serà motiu de controvèrsia amb l'autor.

La següent fase de la producció del llibre són les primeres proves, les galeres (on el text es mostra tot seguit). Sales, però, per evitar que Arbó hi faci més correccions, li diu que li enviarà directament les segones proves, les compaginades. I aquí intervé un nou actor del procés: el caixista, que és qui maqueta el text i l'encaixa en pàgines. Aquestes seran les proves que rebrà Arbó. I les que li provocaran un gran disgust en comprovar tots els canvis que Sales ha introduït al text, no sempre amb motiu d'esmenar-hi alguna incongruència. En les cartes dis-

cuteixen sobre algun d'aquests canvis. I també intercanvien comentaris sobre un altre dels factors que intervenien en el procés d'edició d'un llibre en aquella època i que en condicionava el contingut: la censura. Algunes referència històriques inserides en la novel·la feien patir Arbó.

Les noves correccions en les proves, moltes per desfer els canvis de Sales, comporten de nou la intervenció del linotipista i el caixista. I finalment arriba la següent fase de la producció: la impressió del llibre, que no es fa a Barcelona sinó a Esplugues de Llobregat, amb les dificultats de desplaçament que li comporta a Sales el fet d'anar-hi duent l'obra a trossos.

Després de l'impressor o premista, han d'intervenir l'enquadrador i el gravador (que ha de fer el gravat de la sobrecoberta). En l'endemig, Sales i Arbó han treballat en el pròleg a quatre mans de la novel·la, han triat una foto per a la sobrecoberta i el text per a la faixa, i han fet arribar un capítol de l'obra a una de les poques revistes catalanes de l'època, *Tele/Estel*, per donar-ne un tast i fer-ne difusió —un altre element del sistema literari.

Finalment, el llibre veurà la llum el 3 o el 4 de gener de 1968. Però no s'acaba aquí el procés. D'entrada, Arbó escriurà a Sales el dia 5 expressant-li el seu profund disgust en començar a llegir el llibre i comprovar que no s'havien respectat la majoria de les seves esmenes (que desfeien les de Sales). Això ocasionarà l'intercanvi entre ells d'unes quantes cartes força extenses.

I encara manca una darrera fase del procés de producció del llibre: la seva distribució, que també resultarà difícil i a l'hora de fer arribar els exemplars a les llibreries. En aquest moment és quan s'inicia la recepció de l'obra, de la qual Sales comenta alguns aspectes: des de l'encara reduït nombre de lectors catalans a finals dels anys seixanta, passant per la crisi econòmica del moment, fins a l'escassa repercussió que edicions com la de la novel·la tenien a la premsa de l'època.

De tot aquest procés, des que el text surt de les mans de l'autor fins que arriba a les del lector, dona compte l'epistolari Arbó-Sales.

L'edició que n'ha fet Josep Miquel Ramis inclou, a banda del breu pròleg d'Enric Gallén, una introducció relativament extensa en què situa tots dos autors —l'un com a escriptor i l'altre com a editor— i ressegueix i contextualitza els principals temes que apareixen en les cartes.

Respecte a l'edició dels textos epistolars, Ramis els acompanya d'algunes notes que resulten útils a l'hora d'aclarir alguna referència o explicar el context d'algun fet. Com també és útil l'índex onomàstic i conceptual, sempre d'agrair.

Quant als criteris de transcripció, al curador se li presentava una decisió difícil: en les cartes originals d'Arbó, autodidacte de mena —circumstància que el va fer patir tota la vida i que li generava inseguretats—, hi sovintegen les incorreccions, no sols ortogràfiques sinó també sintàctiques i lèxiques. Una opció hauria estat editar-les corregides, si més no quant a l'ortografia i la sintaxi. Una altra seria transcriure-les amb completa fidelitat. Ha optat, finalment, per copiar-les «tal com varen ser escrites originalment», tot respectant «la llengua dels escriptors», però, això sí, havent-ne «regularitzat l'ortografia per facilitar-ne la lectu-

ra». És una opció ben defensible. Ara: caldria tenir present que «la descura lingüística i estilística» que, segons remarca Ramis, es posa així de manifest amb relació a Arbó, és la d'uns textos que per a ell tenien un valor bàsicament utilitari i que en cap cas hauria cregut que, anys després, serien objecte d'edició.

Una edició que, com insinuàvem més amunt, paga molt la pena de llegir.

Bagatges literaris i identitat cultural

ORIOI IZQUIERDO

Universitat Ramon Llull

izquierdo@partal.cat

ESPINÓS & PICÓ (2017): Joaquim Espinós i Lliris Picó (eds.), *Literatura catalana contemporània: memòria, traducció i noves tecnologies*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; «Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», 13.

Després de dues edicions celebrades a la seu de l'IEC a Barcelona, el maig del 2017 va tenir lloc a Alacant la tercera Jornada LitCat de grups d'investigació de literatura catalana contemporània. Aquest volum aplega les deu ponències que s'hi van presentar, en paraules de Joaquim Espinós, coordinador de l'edició amb Lliris Picó, com «una bona mostra de les línies d'investigació que estan duent-se a terme en els grups de recerca especialitzats» de bona part de les universitats dels Països Catalans.

Anna Perera Roura (UdG) presenta «El portal patrimoniliterari.cat, una cartografia literària dels Jocs Florals (1868-1939)». Les eines digitals canvien el panorama que ens envolta, i la recerca acadèmica no n'és una excepció: aquest portal aplega convenientment indexada la informació de què disposem sobre els Jocs Florals durant el període indicat. Parera en destaca que, «en un context globalitzat i hiperconnectat com el del segle XXI, és a través de la recuperació de la memòria, col·lectiva i local alhora, que podem entendre i valorar el nostre present històric i la nostra societat coetània». El portal deixa a la vista un aspecte significatiu de les relacions entre literatura i territori, i ho fa de tal manera que en endavant els investigadors d'arreu hi podran acudir. La socialització de la recerca és, probablement, el viratge clau que faciliten els recursos digitals.

Jordi Jané-Lligé (UAB) reflexiona sobre «La llengua literària en les traduccions de “La Cua de Palla” (1963-1970). A la recerca d'un model d'anàlisi». Es planteja si és gaire enfocada l'opinió general que ens hem format sobre la llengua d'aquesta col·lecció, vist que potser no es fonamenta prou «en una tria de textos justificada i que reflecteixi la variació existent». A partir de la màxima que tradu-

ir és traïr però sobretot triar, insinua que «les traduccions de “La Cua de Palla” no són altra cosa que un reflex de la situació que vivia la llengua literària catalana en aquell moment històric».

Alexandre Bataller Català (UV) fa un recorregut gairebé panoràmic sobre la «Poesia oral improvisada: revifalla de la glosa, diàleg intercultural i transposició didàctica». Posa la glosa, fenomen que té manifestacions per tots els Països Catalans, en context amb la tradició viva de la poesia oral arreu del món. Consta que «la glosa incideix en la millora de la competència comunicativa oral i en la millora de la cohesió social». I, a partir d'aquí, en reivindica el potencial d'atracció davant els joves, ja sigui en un context escolar o més enllà.

Anna Esteve (UdA) llegeix «Els diaris d'Emili Gómez Nadal», i amb ells reivindica el diari com a instrument de recuperació de la memòria col·lectiva, especialment quan es tracta de diaris de publicació pòstuma, on «hi ha una autenticitat, un vigor, una veritat incomparable, que commou i fascina el lector», potser perquè són, almenys els de Gómez Nadal, «papers inèdits escrits al compàs dels dies [...] que, a més del valor literari, continuen oferint lliçons de vida.»

A «Teatre aplicat: una dramaturgia per a l'educació de la memòria», Isabel Marcillas (UdA) analitza les obres de Joan Cavallé i Helena Tornero guanyadores de dues edicions del Premi 14 d'abril de teatre convocat pel Memorial Democràtic. I a partir d'elles defensa «el fet teatral, text o representació, com a eina de coneixement que, a través de mecanismes literaris, és capaç de desvetllar la consciència social». Perquè, conclou, «tant *Peus descalços sota la lluna d'agost* com *Apatxes* aconsegueixen aquesta missió de custòdia a través de la literatura, una tasca delicada si tenim en compte la magnitud dels fets que es pretenen transmetre i la possibilitat de caure fàcilment en la banalització en intentar expressar-los en paraules, de forma que ètica i estètica caminen de la mà».

Montserrat Corretger (URV) descobreix «Odó Hurtado, novel·lista d'exili», un novel·lista que, des de Mèxic però amb la mirada posada a Catalunya, «volia donar testimoni de l'entorn i crear un món literari on trobava una evasió, però alhora, un compromís amb un públic i una literatura mancats d'obres i de llibertat». Corretger llegeix Hurtado en el seu context i en fa una valoració contundent: «La banalitat aparent de les trames es fonamenta paradoxalment en el dolor de viure, en la insatisfacció o en la incapacitat per a aconseguir la plenitud dels protagonistes, fet que n'elimina la superficialitat tot just apuntada —vistent en el luxe, el cosmopolitisme, la bellesa dominant— i suggereix, ben altrament, una reflexió existencial sovint amarga».

M. Victòria Parra Moyà (UIB) ressegueix «La poètica visual de J.M. Calleja: activisme, internacionalitat, socialització i tradició». Ofereix alguns exemples de com Calleja reescriu la tradició heretada, en recorre la dimensió activista i de presència internacional i apunta com de la pràctica poèticovisual en naixeria una hipotètica «llengua supranacional».

Ricard Giramé-Parareda i Mia Güell Devesa (UVic) fan una descripció molt sumària del portal de Llorenç Soldevila «Endrets.cat: un espai virtual tam-

bé per a la memòria i la interculturalitat», on proposen una definició àmplia del concepte d'indret literari de la qual es podria desprendre tota una tipologia dels llocs.

Sílvia Coll-Vinent (UPF) documenta les relacions entre «Valery Larbaud i la literatura catalana (1915-1927)», que hi van ser sobretot a través de Junoy, Eugeni d'Ors i Estelrich. La seva aportació deixa perles com la valoració que Larbaud fa de *La Ben Plantada* o les analogies que descobreix entre Bèlgica i Catalunya. I, sobretot, aquestes paraules de Jules Romains: «Beaucoup de nations on été fondées par l'épée. La nouvelle Catalogne a été fondée par des livres».

Eusebi Coromina Pou i Laura Vilardell (UVic) presenten «La traducció de *Vol de nit* d'Antoine de Saint-Exupéry: entre la censura i la recerca d'un model de llengua narratiu». En una primera part fan un breu apunt d'història editorial sobre la col·lecció «L'Isard», de Josep M. Boix i Selva, i l'impacte de la censura en l'edició catalana dels anys 50 i 60. A la segona part, veuen en el cas concret d'aquesta traducció de Jaume Bofill i Bofill, deutora del Noucentisme, un bon exemple de fins a quin punt «calia trobar encara un model de llenguatge literari, especialment narratiu, que s'acostés també a la llengua viva tot reflectint-ne la varietat de registres lingüístics».

Essent com són aquestes ponències els testimonis de deu projectes de recerca entre més, il·lustren certament l'epígraf trinitari de les jornades. N'hi ha que parlen de memòria i patrimoni (la glosa o poesia oral, els Jocs Florals, el dietarisme de Gómez Nadal com a testimoni memorial, la poesia visual de Calleja com a relectura de la tradició, el teatre «aplicat»), d'altres de traducció (explícitament les aportacions sobre «La Cua de Palla» i «L'Isard», bé que no són menys rellevants en relació, més general, amb la llengua literària o amb la història de l'edició) i dues més de noves tecnologies (patrimoni literari.cat i endrets.cat).

Ara bé, hi ha encara dos eixos d'interès que vertebraven bona part dels textos per bé que enlloc no se'n remarqui la recurrència. D'una banda la preocupació per la visibilitat global de les nostres lletres: la poesia oral, inclosa la nostra glosa, com un fenomen transnacional; la presència internacional de Calleja; la finestra en preparació a endrets.cat per a veus literàries en altres llengües; o l'intent de fer de Larbaud un dels nostres ambaixadors culturals. De l'altra, no menys programàticament, la insistència en els usos didàctics de la literatura (s'hi fa referència almenys en el cas dels treballs sobre la glosa, sobre el teatre «aplicat», i sobre endrets.cat). Que, no cal ni dir-ho, subscriu del tot, ja que, com Marcillas, estic convençut que «el bagatge literari que adquirim modela el nostre pensament i ens permet construir-nos com a individus integrants d'una cultura». I, al capdavant, és sempre d'això que parlem.

*Festa popular, territori i educació***FRANCESC RODRIGO SEGURA**

Florida Universitària (Centre adscrit a la Universitat de València)

frodrigo@florida-uni.es

BATALLER, GASSÓ & MARTÍN (2017): Alexandre Bataller, Héctor H. Gassó i Antonio Martín, (eds.), *Festa popular, territori i educació*, València: Publicacions de la Universitat de València.

Aquesta obra és una contribució al debat i a la reflexió sobre la importància didàctica dels elements festius i de la vivència compartida del territori. Es tracta d'un conjunt de reflexions i experiències que, des d'una perspectiva pràctica i integradora, aglutinen diversos plantejaments: de la geocrítica (Lévy; Tally; Westphal), de les geografies literàries (Bataller; Soldevila; Giramé) o de la sociologia i l'antropologia (Ariño; Janer Malina; Delgado). Doncs, tal com apunten diferents investigadors (Soldevila, Bataller), l'educació literària vinculada als espais resulta un camp extraordinàriament ric per a la innovació docent, per diferents raons: per una banda, referma l'aprenentatge significatiu de la literatura (Reyzábal i Tenorio), aprofundeix en la formació lectoliterària dels estudiants (Mendoza; Ballester; Colomer) i, al mateix temps, permet la integració de propostes derivades de la didàctica de les ciències socials (Parra i Segarra; Estrela i Bonafé; Vilarraza), les quals aposten per contemplar la ciutat o el territori com a espai viscut que contribueix a la construcció de la identitat ciutadana i cultural.

Així doncs, aquest volum col·lectiu ofereix eines pràctiques per aprofundir en els aspectes anteriorment destacats i per afrontar el repte metodològic de la formació literària i ciutadana, amb l'establiment de connexions entre el territori i el fet literari, a través d'experiències realitzades en diverses etapes (educació infantil i primària, secundària, graus de Magisteri, etc.). Perquè, tal com s'indica al pròleg, «la festa és una de les formes d'expressió simbòlica del poble o de la comunitat humana que la protagonitza. I, com més identificada o com més articulada estiga com a societat un poble o comunitat, més genuïnes, més irrepetibles i inimitables seran les seues festes i celebracions» (pàg. 10).

Cal comentar que els estudis que s'hi inclouen sorgiren a l'empara del VI Curs de Cultura Popular i II Jornades Literatura, Territori i Educació, que es van celebrar a Ontinyent i Bocairent a l'abril de l'any 2015. La unió dels esforços conjunts de la Xarxa d'Innovació Geografies Literàries i del Grup d'Estudis Etnopoètics demostra la vigència dels estudis relacionats amb aquesta branca del coneixement. I, per això, aquest volum naix amb l'objectiu de «mirar profundament cap al nostre territori des del component folklòric i simbòlic de la festa i amb una finalitat educativa» (pàg. 11). Els dos grups abans esmentats, compten amb una àmplia trajectòria investigadora i han difós els seus treballs en diverses jornades, i encontres. Per exemple, en les cinc edicions del Curs de Cultura Po-

pular, gestat pel GEE; o en el 1r Congrés de Geografies Literàries i en les tres edicions realitzades de les Jornades LiTE (Literatura, Territori i Educació).

Cal assenyalar que *Geografies Literàries* agrupa investigadors i docents d'una àmplia trajectòria en els camps de la didàctica de la llengua i la literatura, de diverses universitats del territori lingüístic català, com Glòria Bordons i Margarida Prats de la Universitat de Barcelona, Caterina Valriu de la Universitat de les Illes Balears o Joan Borja de la Universitat d'Alacant, entre d'altres. A més, tres dels seus membres, pertanyents a la Facultat de Magisteri de la Universitat de València, han estat els encarregats de coordinar, com a editors, aquest volum.

Si ens centrem ara en l'anàlisi de l'estructura de l'obra, cal dir que aquesta s'inicia amb un pròleg, on se situa la temàtica i l'abast de l'estudi. A continuació, el llibre està estructurat en quatre seccions que, a continuació, analitzarem amb profunditat. En la primera secció, que porta com a títol «La dimensió literària», s'aborda la relació entre la literatura, la festa i la cultura popular, mitjançant quatre col·laboracions que, tot seguit, citem: Joan Borja, «Festa i poètica popular»; Tatiana Jordà, «Els elements literaris i teatrals de les festes populars valencianes com a recursos didàctics»; Salvador Palomar, «Teatre popular a l'entorn de la festa de Sant Antoni», i Llorenç Soldevila, que presenta un estudi sota l'epígraf «La Patum, la Muixiganga i els Castellars: centres de la festa a Endrets.Cat». Tots quatre articles tenen en comú que analitzen les relacions entre festa i poètica popular i descriuen els elements literaris i teatrals presents en moltes d'aquestes manifestacions. A més, subratllen el valor literari de la paraula oral o escrita, com a element central d'aquestes festivitats que formen part del patrimoni de la nostra literatura popular.

En la segona secció s'integren tres col·laboracions centrades en «l'expressió carnavalesca»: un article de Jaume Guiscafré sobre la «simbombada» (la festa de Carnestoltes del llevant mallorquí), una proposta titulada «Le Carnaval de Gadeloupe dans la littérature antillaise», plantejada per Ángel Narro i, per últim, un article de Caterina Valriu en què es descriu l'antiga festa de Carnaval o Darrers Dies de Mallorca.

En la tercera secció, titulada «El component ciutadà i identitari», s'aborden aquests dos elements que són presents en moltes festes, i el seu interès sociològic i antropològic. I s'hi inclouen els treballs següents: «La alteridad y el descubrimiento de lo propio. Propuesta de una lectura dialógica de los Diarios de George Ticknor» d'Antonio Martín; on es realitza una comparació entre la mirada del foraster i la de l'autòcton, per a reflexionar sobre determinats estereotips «nacionals» presents en algunes manifestacions festives populars, com per exemple, les corregudes de bous. En «Festes i tradicions historicoculturals en l'escola: potencialitats i reptes per a una educació ciutadana», David Parra i Josep Ramon Segarra analitzen l'educació per a la ciutadania a partir del tractament escolar de la festa del Nou d'Octubre, i denuncien la banalització d'aquesta celebració que provoca l'empobriment de l'educació cívica dels infants i joves. Doncs constaten que, en els centres educatius, la celebració d'aquesta festa, d'inqüestionables im-

plicacions històriques i identitàries, sovint queda reduïda a la realització d'activitats lúdiques tot oblidant les seues implicacions sociopolítiques. Emili Samper, en «La Baixada de l'Àliga de Tarragona: l'èxit d'un acte festiu espontani», aborda el tema de la Baixada de l'Àliga, una cercavila nocturna que té lloc a Tarragona la nit del 21 de setembre. Acte festiu que va sorgir l'any 1986 per espontaneïtat popular i que s'ha institucionalitzat amb el pas dels anys. Per últim, Tomàs Vibot en «La Festa de l'Estendard. Diada Nacional de Mallorca», planteja la necessitat de recuperar el caràcter reivindicatiu de la festa, front a la seua progressiva banalització, i planteja augmentar la projecció didàctica d'aquesta celebració, ja que aglutina diversos elements que fan possible treballar els eixos curriculars de manera transversal. Com veiem, totes les aportacions d'aquesta secció coincideixen a destacar les grans potencialitats i els reptes que, per a una educació ciutadana, representen el conjunt de festes i tradicions historicoculturals i que resulta necessari abordar des de l'escola.

La quarta i última secció, «Projectes i experiències educatives», està constituïda per un conjunt de cinc articles al voltant de la dimensió educativa de la festa i del territori. El primer article és d'Alexandre Bataller «Festa a l'escola: projectes i experiències didàctiques per a l'àrea de llengua i literatura», el segon és una col·laboració de Glòria Bordons on es planteja «La implicació de l'alumnat en projectes de literatura i territori». La tercera col·laboració es tracta d'una experiència realitzada en les aules d'infantil i primària: «From Bonfire Night to Hawaiian Lei day: festivities as a way to develop the intercultural competence in the EFL classroom in pre-primary and primary levels», de Cynthia Couriel, Amparo Fernández i Leonor Medina. A continuació, apareix la proposta d'Anna Gispert, que porta per títol «De la paraula a la Festa. Una interpretació de Santa Tecla a Tarragona». I finalitza aquesta secció el treball de Margarida Prats, una aproximació al Nadal barceloní a través d'«Un projecte per treballar les festes de Nadal a Educació Infantil basat en la il·luminació nadalenca de Barcelona». Com es pot comprovar, en les cinc experiències o projectes apareixen —de manera interrelacionada— els temes de la festa i del territori i la seua dimensió educativa i plantejen maneres pràctiques per treballar tots aquests elements en les aules de distintes etapes i nivells educatius.

Tot plegat, l'obra la componen setze col·laboracions que exploren les festes populars del nostre territori des de la seua vessant educativa: tretze en català, una en espanyol, una en francès i una en anglès.

Pel que fa a la importància de l'obra, cal destacar que un dels seus ingredients més interessants és que les propostes que s'hi plantegen contribueixen a millorar l'educació literària i ciutadana d'infants i joves. Una educació que, des de la seua dimensió formativa, va més enllà de la lectura i la comprensió de textos literaris, i el seu abast inclou també, tal com assenyalen Badia i Cassany, una dimensió cultural, ja que la literatura és un dels grans exponents del saber humà i de l'expressió cultural del seu territori. Així doncs podem comprovar com aquestes propostes per vincular festa, territori i educació literària ajuden a explorar les

potencialitats culturals de l'entorn, a trencar les fronteres de l'aula i a dissenyar nous espais educatius al nostre abast en el món que ens envolta (la ciutat o el poble). Es tracta, en definitiva, de dissenyar noves formes d'educar des d'una perspectiva integradora i compromesa amb la llengua i el territori.

Amb aquest volum es confirma la vitalitat del grup d'investigació LiTE que, coordinat des de la Facultat de Magisteri de València, planteja un treball rigorós i conjunt per part de docents de diverses disciplines i de diversos nivells educatius (primària, secundària i universitat), d'investigadors, tècnics culturals, etc.; preocupats per la dimensió educativa del territori, la literatura i les expressions populars. Una xarxa d'innovació teixida arreu dels territoris de parla catalana. Alguns dels resultats, produïts per aquest grup de treball, es poden trobar en: <<http://geografiesliteraries.com/>>.

Lectures sobre la novel·la catalana del segle XXI

JOSEP CAMPS ARBÓS

Universitat Oberta de Catalunya, Estudis d'Arts i Humanitats
 jcampsar@uoc.edu

BROCH & CORNUDELLA (2017): Àlex Broch & Joan Cornudella (eds.), *Novel·la catalana avui 2000-2016*, Juneda: Fonoll, «Quaderns de Bellaguarda», 2.

El llibre que ressenyem és el segon de la col·lecció «Quaderns de Bellaguarda», iniciada amb *Poesia catalana avui 2000-2015* (2016), i aplega les actes de la jornada sobre la novel·la que es va celebrar a Bellaguarda, el 8 d'octubre de 2016, en el marc del 3r Encontre d'escriptors i crítics a les Garrigues; un projecte que, segons Àlex Broch, la seva *alma mater*, ha de permetre «poder arribar a ser part de la raó interpretativa que doni claus que ajudin a configurar millor el que és i ha estat la literatura catalana de bona part de les dues primeres dècades del segle» (p. 14). Val a dir que el tema d'estudi comptava amb els notables precedents de *La literatura catalana a la cruïlla (1975-2008)* (2009), un aplec de treballs, no només sobre novel·la i conte sinó també sobre la resta de gèneres que integren el sistema literari, coordinats per Isabel Graña i Teresa Iribarren; i l'assaig *Narrativa catalana de la postmodernitat* (2015), de Jordi Marrugat. Seguint la línia de la col·lecció, *Novel·la catalana avui 2000-2016*, es divideix en tres seccions: «Itineraris», articles panoràmics sobre el gènere i la seva implementació en els diversos territoris de parla catalana; «Tangents», anàlisis d'un tema rellevant i concret; i «En primera persona», sobre el sentit i la finalitat del procés creatiu. El volum ha estat publicat per l'editorial Fonoll, de Juneda, amb la professionalitat i la cura amb què ens tenen acostumats els seus responsables.

«Itineraris» s'inicia amb «Antecedents de la novel·la d'avui (1990-2010)», d'Àlex Broch, en què es mira de posar de relleu els punts de contacte entre literatura i societat. Tot i que l'eix temporal parteix de 1975, l'atenció se focalitza en els autors que es donen a conèixer al llarg dels setanta i que eclosionen en els anys del canvi de segle i que representen una ruptura respecte a la narrativa hereva del realisme i que abastava des de l'experimentació textual fins a la geografia mítica. Des del punt de vista temàtic, i sense desmerèixer les propostes de caire feminista i històric o, fins i tot, la singularitat de les novel·les de Miquel de Palol, segons Broch els nous escriptors —amb noms tan coneguts avui dia com els de Jaume Cabré, Jordi Coca o Joan Francesc Mira— tracten, preferentment, episodis del passat recent, ambientats a la postguerra i a la transició i que els serveixen per a reconstruir uns orígens lligats a uns indrets concrets: el món rural i les seves transformacions o el medi urbà i la seva relació amb la memòria personal. D'altra banda, l'extens treball «Línies de força en la narrativa catalana contemporània: 2000-2016», de Borja Bagunyà, presenta, des de la provisionalitat, unes trajectòries encara inacabades però ja interessants. A partir d'uns apunts contextualitzadors (la creació de noves editorials i llibreries), es mostren els diversos models que impregnen la novel·la de l'època, no sempre fàcils de definir: el creat entorn del grup dels «imparables», sorgits arran de la polèmica sobre Josep Carner, que des de l'excés s'oposa a la mediocritat de la vida diària (Héctor Bofill, Sebastià Alzamora); el que uneix novel·la i experiència, en què, a partir de la ficció, es treballa l'autobiografia amb uns episodis que la narració reproduceix amb les manipulacions pertinents (Jordi Lara, Sebastià Portell); el que parteix del realisme biogràfic amb el tractament de la identitat (Najat El Hachmi) o de la crisi generacional (Lucia Ramis, Marta Rojals); l'anomenat «costumisme de la crisi», que prioritza l'observació per sobre de la fabulació (Empar Moliner, Tina Vallès); l'autoficcional (Manuel Baixauli, Albert Fornés); i el realisme, sigui postmodern (Vicenç Pagès Jordà) o al·legòric (Martí Rosselló).

Passant a territoris concrets del domini lingüístic català, a «Les narratives i la cultura actuals del País Valencià», de Lluís Messeguer, s'hi esbossen qüestions de sociologia literària: la paradoxa entre l'èxit de les novel·les valencianes i la seva publicació a editorials de Barcelona, les misèrrimes xifres de lectura en valencià (el 2% de lectors) malgrat que la narrativa és el gènere que sustenta el mercat editorial, la manca d'autors joves, o el migrat grau de coneixement dels autors valencians més enllà de la seva terra nadiua. A manera de colofó, Messeguer comenta les similituds temàtiques entre novel·les escrites en català i en castellà per autors valencians (Manuel Vicent, Joan Francesc Mira, Rafael Chirbes i Ferran Torrent). Altrament, a «Narrativa valenciana del segle XXI», Adolf Piquer Vidal passa revista a un conjunt d'autors que van iniciar-se en el terreny literari als anys noranta i a les seves novel·les més representatives: Pascual Mas, Vicent Usó, Josep Igual, Vicent Josep Escartí, Toni Cucarella, Joan Garí o Francesc Bayarri. L'anàlisi de les seves novel·les —i les d'altres narradors coetanis— serveix a Piquer per a comentar les referències d'espai i temps que hi apareixen (amb especial dedica-

ció a la figura de Ferran Torrent) o bé la utilització que es fa de formes narratives singulars (com les que trobem a *L'home manuscrit*, de Manuel Baixauli). L'article es completa amb un repàs als narradors més joves (Joanjo Garcia, Jovi Lozano, Xavi Sarrià) i als que van començar la seva carrera literària a la dècada dels setanta (Joan Francesc Mira, Josep Lluís Seguí o Josep Lozano) i amb un útil inventari de la narrativa valenciana entre 2005 i 2016.

La literatura insular és objecte de tractament a «Paral·lels que no s'ajunen. Narrativa mallorquina del principi de mil·lenni», de Sebastià Portell. L'estudi distingeix, en el període analitzat, tres tendències que, a voltes, s'incardinen. En primer lloc, la literatura que qualifica de «popular», fàcilment assimilable per al gran públic: en formen part Baltasar Porcel, Gabriel Janer Manila i Carme Riera, els referents indiscutibles; les generacions més joves, que conformen Maria de la Pau Janer, Neus Canyelles o Lluïcia Ramis; i les darreres novel·les de Sebastià Alzamora, Pere Antoni Pons o Melcior Comes. Segonament, la literatura que pretén innovar en els textos —amb una evident voluntat artística, que es reflecteix en una major dialectalització lingüística— sense, però, trencar-ne la comprensió: en són partícips Maria Antònia Oliver, Guillem Frontera, Hilari de Cara, Antoni Vidal Ferrando i les primeres novel·les dels esmentats Alzamora, i Pons i Comes. Per últim, la que mostra una actitud transgressora, tant pel que fa al contingut i a la forma, fins al punt que es pot parlar més de textos, que no pas de novel·les o contes, per la seva voluntat d'experimentar amb el codi literari: Antònia Vicens, Biel Mesquida, Xesca Ensenyat, Sebastià Perelló, Marc Cerdó, Joan Miquel Oliver, Carles Rebassa, Lucia Pietrelli o Jaume C. Pons Alorda, en serien els seus principals representants.

El darrer dels articles d'«Itineraris» és «Escriure a Ponent», de Francesc Pané. S'inicia amb un repàs dels antecedents de la narrativa i, per extensió, de la literatura actual ponentina: les revistes *L'estrof* i *Quaderns de Ponent*, les generacions vuitanta-noranta i el paper de les editorials lleidatanes Pagès i Fonoll en la divulgació del patrimoni. Encara que hi ha un bon nombre d'escriptors de Ponent que han construït la seva obra lluny del seu indret de naixença (Joan Margarit, Maria Mercè Marçal o Maria Barbal), l'estudi se centra només en els autors que hi fan vida i hi escriuen. I se'ns presenten els temes i arguments de què se serveixen en les seves novel·les: la reivindicació del territori (sense intencions folklòriques), la història (especialment els esdeveniments referits al món medieval i al franquisme), el crim i la maldat com a instrument de crítica social, la passió i l'erotisme o el memorialisme. També Pané dona notícia d'alguns autors i la seva obra, siguin amb una consolidada trajectòria (Pep Coll, Emili Bayo o Francesc Puigpelat) o bé incipient (Montse Sanjuán o Josep de Moner), tot classificant-los en funció del territori de pertinença: la Franja de Ponent, la Val d'Aran, el Pallars i Andorra o les terres del Sud (el Segrià, les Garrigues o el Pla d'Urgell).

La segona secció, del llibre «Tangents», aplega articles escrits per especialistes en la literatura de gènere en tant que combinen les facetes d'estudiós i la de creador. En el primer, «La novel·la històrica, en risc de fatiga?», d'Antoni Dalmau i

Ribalta, s'hi assaja una definició del gènere (hi pertanyen les obres escrites amb la intenció d'evocar o reconstruir un temps passat) i un sintètic recorregut del seu conreu a Catalunya, des de la publicació el 1862 de *L'orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant*, d'Antoni de Bofarull, fins a la darrera dècada; també s'intenten explicar els motius actuals de l'èxit del gènere històric (uns lectors que creuen que el que s'hi narra és la veritat històrica, els nombrosos premis o la pressió de les editorials) alhora que es dona un crit d'alerta per evitar la seva banalització i la conseqüent saturació del mercat. Un altre gènere que es troba en un moment àlgid similar a l'històric és el que tracta Anna Maria Villalonga a «La novel·la negra catalana del segle XXI: un camí transversal des de la postmodernitat». A partir d'un estat de la qüestió (estudis, festivals, premis, editorials especialitzades), s'hi du a terme un itinerari pel gènere des d'una doble perspectiva: els trets que el caracteritzen i que comparteix amb l'europeu (complexitat tècnica provinent de la multiplicitat de veus narratives, jocs intertextuals, finals oberts, relacions amb el cinema, absència de la figura del policia-investigador); i les obres i autors més representatius, encapçalats pels senyors Andreu Martín i Ferran Torrent, i que inclouen, entre d'altres noms, els d'Agustí Vehí, Marc Pastor, Mireia Llinàs, Jordi de Manuel o Montse Sanjuán. Tanmateix, Villalonga no deixa d'advertir, com Dalmau, l'excés de publicacions que podria afectar, a curt termini, la qualitat del gènere. El darrer article, «La ciència-ficció al segle de la ciència-ficció», d'Antoni Munné-Jordà, és un acurat repàs a les novetats més significatives del gènere —incloses les que pertanyen a l'àmbit juvenil— a partir del canvi de mil·lenni: la llista integra les recuperacions de pioners (Frederic Pujulà, Manuel de Pedrolo, amb les constants reedicions del *Mecanoscrit del segon origen*), els autors nascuts als 50 i 60 (Miquel de Palol, Albert Sánchez Piñol, Jordi de Manuel) i els valors més recents (Salvador Macip, Carles Terès).

L'última secció del volum, «En primera persona», aplega tres textos d'escriptors de Ponent: «Escriure per viure, reviure i accedir a altres vies», de Miquel Àngel Estradé, sobre el procés de redacció de les novel·les *L'home impassible* i *L'assassí que llegia Vidal Vidal*, de gènere històric i policíac, respectivament; «Processos de creació i gèneres narratius», de Marta Alòs, al voltant dels seus llibres *Cartes a la meua mare*, *El dia que vaig oblidar el meu nom* i *Amb X de sexe*; i «Sobre les mentides que potser diuen la veritat (apunts de rereguarda)», de Miquel Maria Gibert, sobre la novel·la històrica *La victòria de la creu*, ambientada a la Granadella, la seva vila nadiua.

El resultat final de la lectura dels diversos treballs és, en conjunt, excel·lent. Els deures que ens hauríem de posar, els lectors amants del gènere de la novel·la, no són altres que els de llegir (o rellegir) bona part de les obres que s'hi comenten, prenent com a punt de partida els dotze títols de referència que proposa l'autor de cada article. Potser llavors, i per si encara restés encara algun dubte, ens adonaríem de la indiscutible riquesa i varietat que ha assolit la novel·la, en llengua catalana, al llarg del segle en què vivim.

*La poesia catalana al segle XXI. Balanç crític (2018)***MARGALIDA PRATS RIPOLL**

Universitat de Barcelona

mprats@ub.edu

D. A. (2018): Diversos autors, *La poesia catalana al segle XXI. Balanç crític*, Olívia Gassol i Òscar Bagur (eds.), Barcelona: Societat Catalana de Llengua i Literatura, Filial de l'Institut d'Estudis Catalans.

El volum sobre la poesia catalana al segle XXI aplega les intervencions dutes a terme durant la Jornada celebrada el 28 d'octubre de 2016 a l'IEC per iniciativa de la Societat Catalana de Llengua i Literatura amb el propòsit d'oferir un balanç sobre la poesia catalana més recent. Segons s'anuncia al pròleg del llibre, se celebraran biennalment jornades dedicades a novel·la, teatre i assaig, sota coordinació de Francesc Foguet i Boreu. Amb aquesta iniciativa es pretén oferir l'oportunitat de concórrer en el debat crític contemporani.

Cal felicitar els organitzadors d'aquestes jornades que decidissin dedicar la primera al gènere poètic, i a tots els participants l'enfocament dels temes escollits. Des de la interessant conferència inaugural de Víctor Obiols fins a les perspicaçes, realistes i complementàries intervencions a la Taula Rodona que tanca el volum, el lector es pot endinsar en un univers complex i divers, en el qual es mostra la riquesa d'un diàleg intergeneracional i els principals trets de la generació més jove que reinterpreta la tradició i s'expandeix en diverses direccions.

Víctor Obiols, en la documentada i reflexiva conferència inaugural, ressegueix les veus poètiques que conflueixen al segle XXI; hi distingeix els veterans amb ofici, alguns dels quals han publicat la seva obra completa o estan en camí de fer-ho, els poetes de mitjana edat, alguns en vies de consagració i d'altres que publiquen episòdicament, i les generacions joves. En aquesta presentació de veus poètiques, l'autor defuig la presentació de catàlegs i llistats, «els crits de cofoisme i les jeremiades rebentistes»; i opta per endinsar-se en la complexitat del tema a partir de mostrar «angles morts, racons desapercebuts, direccions múltiples i esclats i fluències».

Entre les aportacions interessants d'aquesta conferència hi ha la presentació de les principals forteses i mancances del panorama poètic actual, les tendències de la poesia escrita i l'opinió sobre la poesia jove i la política editorial. Com a forteses del panorama poètic actual assenyala la coexistència de generacions, estètiques contraposades, formes i tradicions; l'auge de la poesia recitada, la presència de veus poètiques de tot el territori català, la proliferació de dones poetes en la nova poesia i la presència d'autors i editorials, que creen els seus públics. I com a mancances l'autor n'esmenta dues: la falta de crítics que orientin els lectors, sense manipular-los ideològicament o estètica, i la migrada atenció a fer viure i gaudir de la poesia des de l'escola primària.

Dintre de la poesia escrita assenyala dues grans tendències: la que sembla que vol trencar, transgredir, i la dels neoformalistes, i considera que hi ha poetes molt competents que no segueixen aparentment corrents d'avantguarda. Pel que fa la jove poesia d'inicis del nou segle, remet a l'estudi de Lluís Calvo, en el qual se la classifica en tres tendències generals —els cripticistes, els neoformalistes i els qui reformulen la seva relació poètica amb la realitat—; Obiols adverteix que aquestes tendències exigeixen precisions i matisos per copsar-les amb claredat, tanmateix en reconeix el seu servei per a l'establiment d'una visió crítica panoràmica.

Pel que fa a la poesia jove, considera que no es pot fer cap balanç, si bé es poden aportar opinions més o menys articulades i obligadament provisionals. N'esmenta dues: la de Marta Font i Espriu al llibre de l'Encontre de Juneda (2016), on afirma que la poesia catalana gaudeix avui d'una presència múltiple, rica i singular, i la de Lluís Calvo, que parla d'un esclat de noves veus creatives d'arreu del territori català que han contribuït a enriquir el panorama literari.

Quant a la política editorial, l'autor defensa la necessitat d'ajuts per poder oferir edicions crítiques i edicions a l'abast de tots els públics i traduccions de poesia universal, clàssics i contemporanis. Sobre el controvertit tema de l'excés o la migradesa de publicacions, Obiols demana un control de qualitat, car considera que la proliferació no hauria de ser negativa si existís una xarxa i una plataforma de difusió mediàtica dedicada al tema i una legió de crítics que tingués prou en compte la riquesa i varietat de noms i tendències, l'amplitud, el coratge i la mesura tècnica de la poesia catalana del segle XXI.

En suma, el text de la conferència inaugural aporta prou informacions, reflexions i arguments perquè els lectors puguin trobar la resposta a l'interrogant que planteja el seu autor: Som a les envistes d'un nou segle d'or de poesia catalana?

Jordi Florit Robusté tracta de la poesia de l'experiència a partir d'un recorregut diacrònic que abasta des de 1959 fins avui; en presenta una retrospectiva terminològica com a pas previ per preguntar-se quina experiència de la lectura poètica és possible actualment i quina concepció fenomenològica rau rere aquesta nomenclatura. En base a diversos testimonis, presenta diferents concepcions de la poesia de l'experiència, com la de Francesc Parcerisas, segons el qual la poesia de Gabriel Ferrater es basava en dissoldre l'experiència particular en una consciència comuna en la qual l'autor del poema s'atribueix el paper de lector, o la de Margalida Pons que refusa l'oposició taxativa entre poesia de l'experiència i poesia experimental. L'autor recull l'opinió de Josep M. Sala Valldaura i considera inadequat en el context de la fi del segle XX i inicis del XXI encasellar la poesia en conceptes com «realisme», «poesia de l'experiència», «formalisme» i proposa com a substituïts «realisme», «retoricisme» i «poesia sígnica», termes equivalents a la tríada de conceptes que defensen diversos crítics: «nova cripticitat», «neoformalisme» i «reformulació dels vincles amb la realitat».

Segons Florit és significativa la distinció de Martin Jay, autor d'estudis sobre l'evolució del terme experiència i els seus diversos estadis, entre dos mots alemanys: *erlebnis* (vivència, segons la traducció d'Ortega): experiència interna i

immediata, unívoca i que suposa ruptura amb allò quotidià, i *erfahrung*: experiència basada en un procés d'aprenentatge amb un bagatge provinent de la història o de la tradició popular. Com a conclusió planteja una lectura nova de la poesia catalana del segle xx allunyada de taxonomies triàdiques.

Simona Škrabec en el seu interessant discurs sobre la traducció presenta quatre mostres de poetes de dues generacions: Narcís Comadira, Francesc Parcerisas, Jaume C. Pons Alorda i Arnau Pons, que han traduït poetes de diverses èpoques i cultures: Giacomo Leopardi, Walt Whitman, Ezra Pound i Paul Celan. A partir d'aquesta mostra, l'autora defensa l'espai poètic com un espai únic i en mostra les interconnexions entre tradicions, llengües i cultures, així com la complicitat entre la creativitat pròpia i les influències foranes: «tant la lectura de textos literaris de la pròpia cultura com la traducció» eixamplen la concepció mateixa del món: «el món es torna més insegur, però també gairebé infinit.» Škrabec afirma que «Llegir poesia significa voler viure entre llengües, en aquest espai compartit per tots els poetes de tots els temps; instal·lar-se en llocs no segurs, però treballar sempre perquè es facin més habitables», i al llarg del seu text va aportant respostes a la pregunta que planteja a l'inici: A partir de quina tradició ha de treballar l'intel·lectual del segle XXI a Catalunya?

Les aportacions de Carles Morell i Maria Sevilla coincideixen a tractar com se serveixen de la tradició literària algunes veus poètiques de la jove generació. Morell analitza tres llibres: *Vell País Natal* de Misael Alerm, *Quanta aigua clara als ulls de la veïna* de Jaume Coll Mariné, i *A dalt més alt* de Carles Dachs, i mostra la diferent manera d'incloure elements de la tradició esmentada en la construcció de les seves obres. Així, mentre en l'obra de Dachs hi queda més aviat absorbida, en la de Coll Mariné es mostren més obertament els intersticis de l'obra, encara que hi ha elements soterrats que només afloren després d'atentes lectures o relectures.

Maria Sevilla a partir de la ressenya de dues obres, *La matinada clara* de Maria Cabrera i *Quincalla del segle* de Guim Valls, mostra la diferent manera d'emprar el recurs de la intertextualitat; mentre en *Quincalla del segle* aquest recurs no és explícitament remarcable, en *La matinada clara* hi conflueixen la tradició literària culta i els recursos i formes mètriques de la tradició popular. Sevilla també aporta respostes a significatius interrogants: Què vol dir poesia jove? És l'heterogeneïtat el tret homogeneïtzador d'aquesta mena de generació? Quins són els seus referents i quina relació estableixen amb els seus predecessors?

Les intervencions a la taula rodona moderada per Jordi Florit i amb presència de tres poetes que han treballat en el món editorial: Antoni Clapés, Jordi Cornudella i Francesc Parcerisas, aporten informacions interessants sobre l'impacte dels canvis en el mercat i la indústria editorial en les darreres dècades, la importància d'editorials independents en la difusió de la poesia catalana i la fractura entre l'èxit de públic en els recitals i la migradesa de venda de llibres de poesia.

Les aportacions incloses en la publicació de la Primera Jornada de Literatura Catalana al Segle XXI estimulen la reflexió crítica sobre el fenomen poètic pres en

la seva complexitat, defensen el paper del món educatiu en la formació de lectors competents per gaudir de la diversitat de veus poètiques, no defugen aspectes controvertits del tema, i recorden la importància de disposar d'una oferta editorial que contempli la riquesa de tendències i cultures i la diversitat de lectors. A més, sense ser exhaustives en la tria de temes o d'autors tractats, el fet que apleguin visions més panoràmiques i estudis centrats en obres i que ofereixin diverses mirades sobre el mercat editorial contribueix, sens dubte, a obrir noves perspectives sobre la poesia catalana actual, a suscitar nous interrogants i a estimular nous estudis sobre el tema.

RESSENYES INDIVIDUALS

SÄLZER, Sonja: *Der Sprachwandel im metasprachlichen Diskurs auf der Iberischen Halbinsel im 16. und 17. Jahrhundert*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2016; «Reihe Siegen. Beiträge zur Literatur-, Sprach- u. Medienwissenschaft», 173.

YVONNE KIEGEL-KEICHER

Justus-Liebig-Universität Gießen, Institut für Romanistik
Yvonne.Kiegel-Keicher@romanistik.uni-giessen.de

La monografia es va presentar com a tesi doctoral en la Universitat de Siegen a l'any 2014. El tema central del llibre és el discurs metalingüístic sobre l'origen i el canvi de les llengües que es va desenvolupar en la Península Ibèrica al llarg dels segles XVI i XVII. L'autora es proposa analitzar els conceptes característics i relacionar-los, d'una banda, amb el context extralingüístic i, de l'altra, amb les idees precursors de l'antiguitat i de l'edat mitjana. En el cap. 1 dona una introducció al tema i descriu l'estructura del treball i les seves metes principals. El cap. 2 ofereix un resum de la bibliografia específica i adverteix de les llacunes que existeixen quant al portuguès i al catalano-valencià. En el cap. 3 Sälzer classifica el seu treball com a historiogràfic. A més, anuncia adoptar de manera equilibrada tant l'enfocament extern (que es centra en el context extralingüístic) com la perspectiva interna (des de l'interior de l'obra mateixa), després d'haver optat, en el cap. 1, per una perspectiva particularment externa. En el cap. 4 l'autora determina el marc històric del seu treball i introdueix els conceptes de segle d'or, Renaixement i humanisme fent referència a l'espanyol i a l'italià, mentre que no parla de Portugal ni dels Països Catalans. A continuació Sälzer tracta la situació lingüística del castellà —les altres llengües s'exclouen explícitament com mostra el títol d'aquest cap. 5. Després de donar informacions sobre la situació política en la segona meitat del s. xv l'autora tracta detingudament la dualitat llatí / llengua vulgar des de l'edat mitjana i el desenvolupament del castellà d'una mera llengua de la proximitat a una llengua de la distància. El cap. 6 ofereix una visió de conjunt dels autors tractats i de les seves obres. Mitjançant l'avaluació de diverses biografies Sälzer esbossa un interessant quadre de l'autor prototípic de l'època que descendeix d'una família noble i pertany a una minoria social d'àmplia formació acadèmica,

moltes vegades dependent d'un mecenes, exercint, al mateix temps, un càrrec administratiu o universitari. Després Sälzer es dedica a resumir el desenvolupament de la lexicografia, gramaticografia i ortografia castellanés.

Els cap. 7 i 8, que comprenen l'anàlisi de les doctrines lingüístiques, constitueixen la part central del llibre. No obstant això, es constata un desequilibri nítid entre els dos capítols: el cap. 7, dedicat a les doctrines espanyoles, conté el doble de pàgines que el cap. 8, que analitza tant les obres portugueses com les catalano-valencianes.

En el cap. 7 es descriuen i es documenten tres teories lingüístiques. La primera defensa el concepte del canvi lingüístic —i del sorgiment del castellà— per corrupció (del llatí). Als seus representants més famosos (Nebrija, Valdés i Aldrete) es dediquen els paràgrafs més extensos d'aquest capítol. A més d'ells, l'autora analitza, en paràgrafs addicionals, les gramàtiques anònimes de Lovaina del 1555 i del 1559 i els textos de Juan Robles, Alejo Venegas de Busto, Juan de Villar i de Jacinto de Ledesma y Mansilla. La segona teoria considera el basc com a una de les 72 llengües de Babel portada a la Península Ibèrica per Túbal, que constitueix, per això, la llengua preromànica per excel·lència. Com a representants d'aquesta tesi s'esmenten les obres de Lucio Marineo Sículo, Rafael Martí de Viciana, Esteban de Garibay i Andrés de Poza. La tercera teoria, «antihistòrica», que Sälzer presenta és la de Gregorio López Madera. Té el seu fonament en el descobriment dels ploms del Sacromonte i en el debat que aquest esdeveniment va desencadenar. López Madera afirma que va ser la llengua castellana, la qual havia sorgit com a una de les 72 llengües de Babel i que Túbal la va portar a la Península. Sälzer contrasta aquesta teoria del castellà com a llengua original de la Península amb la teoria de la corrupció i les interpreta com a fonamentalment oposades quant a la seva concepció del canvi lingüístic —la primera negant el canvi lingüístic i propagant la immutabilitat de les llengües, i la segona concebut el canvi de les llengües com al seu tret intrínsec. A continuació l'autora discuteix les tesis d'altres representants de la teoria antihistòrica: Luis de la Cueva, Francisco Bermúdez de Pedraza, Bartolomé Ximénez Patón, Gonzalo Correas i Francisco de Quevedo. Ells concorden en l'existència del castellà abans de l'arribada del llatí i en què aquest no va aconseguir mai desplaçar ni canviar aquell. Sälzer funda els seus arguments, com en tot el capítol, en una gran quantitat de citacions originals de les fonts històriques.

En el cap. 8 es presenten les idees que es van desenvolupar en aquella època pel que fa al portuguès i al catalano-valencià. Comença el capítol amb una síntesi de la situació lingüística a Portugal (8.1). En el paràgraf següent (8.2) s'estudia el discurs metalingüístic portuguès, inclou la presentació d'obres i autors i el seu anàlisi respecte a les teories sobre l'origen de la llengua i el canvi lingüístic. Els autors, que es tracten cadascun en un paràgraf separat, són Fernão de Oliveira, João de Barros, Pero de Magalhães Gândavo, Duarte Nunes de Leão, Manuel Severim de Faria i Álvaro Ferreira de Vera. En la segona meitat del capítol, estructurada de la mateixa manera, segueixen els paràgrafs dedicats al domini catalano-valencià. Es descriu la situació lingüística (8.3) començant per l'expansió del

català durant l'edat mitjana i el seu desenvolupament fins a constituir una llengua «oficial» i literària. El debat metalingüístic catalano-valencià es tracta en el paràgraf següent (8.4), on es constata que no existeix un discurs que equivalgui al de Castella; com que en els segles XVI i XVII les activitats dels autors es limiten més aviat a la defensa del català contra l'ús predominant del castellà, això causa, d'una banda, un autèntic corrent apologètic en els textos i, d'altra banda, provoca constants justificacions per part dels autors —en gran part formulades en llengua castellana— per usar la llengua catalana en les seves obres. A continuació es presenten dos autors del domini catalano-valencià que contribueixen al discurs sobre l'origen de la llengua i el canvi lingüístic: primerament, el ja esmentat Rafael Martí de Viciana, representant de la tesi basca combinada amb la tesi del castellà com a resultat de la corrupció del llatí per l'àrab. Viciana nega, al mateix temps, tot contacte del valencià amb l'àrab i considera el valencià com la llengua més propera al llatí. Segonament, Andreu Bosc, que defensa un vessant de la teoria de la corrupció suposant la bipartició de les llengües romàniques en un primer grup —al qual pertany el castellà— que descendeix directament del llatí, i un segon grup —incloent tant el català com el portuguès— que procedeix, al seu torn, del castellà per mitjà de la corrupció d'aquest últim a força de diverses influències substràtiques i adstràtiques. No obstant això, Bosc atribueix la subordinació sociolingüística del català al castellà, que observa en la seva època, a factors exclusivament extralingüístics i reclama l'elaboració del català.

En el cap. 9.1 es descriuen diverses teories desenvolupades des de l'antiguitat fins a l'edat mitjana que podien haver influït en els enfocaments suara presentats, com per exemple, la teoria del cicle o el concepte de la *translatio imperii*, tots dos documentats per l'autora mitjançant diverses citacions en llengua llatina. A més, en aquest capítol s'estudien les posicions oposades de naturalistes i convencionalistes i es documenta, en les gramàtiques del Renaixement, la seva repercussió en la tesi de la immutabilitat de les llengües i en la tesi de la corrupció, respectivament. En la segona part del cap. 9 Sälzer discuteix els antecedents medievals iberoromànics, en què van poder basar-se les doctrines dels segles XVI i XVII (Alfons X el Savi, Diego García, Mosé Arragel de Guadalfajara, Juan de Lucena i dos textos anònims); també es fa referència als models de l'humanisme italià (Dante, Lorenzo Valla, Leonardo Bruni, Flavio Biondo).

En el cap. 10, que concep com a excurs, Sälzer esbossa les posicions que s'adopten sobre el canvi lingüístic en la Península Ibèrica després de l'època estudiada. L'autora es centra en Mayans i Siscar, que sintetitza les idees dels segles anteriors, atribuint el naixement del castellà a la corrupció del llatí. Fent referència a altres autors del s. XVIII Sälzer demostra com la situació política a Espanya es reflecteix en la mirada dels autors sobre la llengua. El capítol acaba amb la presentació de tres textos portuguesos del s. XIX, que argumenten a favor de l'origen preromànic del portuguès, i un cop d'ull a algunes doctrines metalingüístiques que són —des de fora de la Península (Comenius, Leibniz, Vaugelas, entre uns altres)— paral·leles a les anteriorment exposades.

En relació amb l'estructura del llibre es poden criticar —a més del desequilibri en el tractament de la situació espanyola d'una banda, i la portuguesa i catalano-valenciana d'altra banda— tan sols alguns detalls formals en la microestructura de certs capítols, com per exemple la igualació estructural del capítol teòric sobre el concepte de la corrupció (7.2.1) amb els capítols en què es presenten els autors corresponents (7.2.2-7.2.9) o la inexistència d'un capítol 8.4.2 que segueixi al capítol 8.4.1. A més, es podria discutir la utilitat d'un sistema de numeració de les notes que es recomença en cada capítol.

En el cap. 11 l'autora ofereix un resum dels resultats obtinguts en els capítols anteriors, abans de presentar la seva bibliografia, que consta de 17 pàgines d'obres consultades (tant textos recents com ja «clàssics») i de tres pàgines de fonts històriques —minuciosament avaluades al llarg del llibre. El gran mèrit d'aquest treball resideix tant en la cura particular a documentar cada detall de les tesis exposades, com a comprovar les relacions que existeixen, d'una banda, entre el més mínim aspecte de les doctrines analitzades i l'aportació de certes doctrines anteriors i, d'altra banda, entre l'actitud dels autors i el context cultural, social i polític en què van redactar les seves obres.

CARBONELL, Jordi: *Elements d'història de la llengua catalana*, A. Ferrando (ed.), València: Universitat de València, 2017; «Biblioteca lingüística catalana», 33.

MARIA PAREDES BAULIDA
 Institut Menorquí d'Estudis
mariabaulida@gmail.com

Jordi Carbonell ja parlava, durant els anys setanta, d'un projecte il·lusionant que finalment no va poder dur a terme: l'elaboració d'una història social de la llengua catalana, que oferís una visió diacrònica de la llengua fixant l'atenció en les causes de l'evolució de la comunitat lingüística que ell anomenà sempre, seguint Joan Fuster, Països Catalans. Fou per aquesta raó que no només durant aquells anys sinó al llarg dels vuitanta, centrà les seves intervencions acadèmiques i publicacions en aspectes relacionats amb aquest tema, el qual, de fet, havia incoat en un seguit d'articles publicats a *Estudis Romànics* i al *Bulletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* durant els seixanta.

Davant la impossibilitat de fer realitat aquell somni en vida, aquest volum és un digne homenatge *in memoriam*, un més que notable substitut d'aquell que Carbonell, degut a les moltes activitats derivades del seu compromís amb la cultura i la política del país, no va poder publicar finalment: «No tindríem la somiada *Història social i política de la llengua catalana*, però sí uns *Elements d'història de la llengua catalana*» tal com assenyala Antoni Ferrando en el pròleg que el precedeix (p. 10). El volum recull divuit textos, publicats entre els anys 1964 i 2007, fins

ara dispersos i difícils de consultar, ceditos pels seus hereus, impecablement transcrits i editats pel Servei de Publicacions de la Universitat de València i finalment ordenats en cinc blocs cronològics i temàtics per Ferrando. En el primer hi trobem dos articles en què Carbonell exposa el seu projecte; en el segon, cinc textos centrats en la presència catalana a l'illa de Sardenya, fruit dels anys en què fou professor a la Universitat de Càller. El tercer, agrupa cinc estudis fonamentals sobre el català a l'Edat Moderna, el primer dels quals constitueix una panoràmica de la literatura catalana en els anys del tombant del segle XVIII al XIX i els quatre restants estan centrats en la llengua, la literatura i la cultura a l'illa de Menorca. En el quart, Carbonell es posiciona sobre les característiques del català actual i en el cinquè valora el llegat de quatre mestres i col·legues compromesos, com ell, amb la defensa de la cultura i la llengua del país: Francesc de Borja Moll, Manuel Sanchns Guarner, Ramon Aramon i Max Cahner.

En el primer article del primer bloc, «Elements d'història social i política de la llengua catalana» (1979) Carbonell estableix el marc conceptual de l'anàlisi sociolingüística que es proposa. Tot seguint el model de Fishman (p. 15), es tracta d'esbrinar primer «qui parla, quina llengua, a qui i quan» i «per què ho fa». Afirmar que en el cas de la llengua literària moderna, el català no és el resultat de la imposició d'un dels dialectes, sinó el resultat d'una síntesi de tots ells (p. 16) i, a partir de l'anàlisi de les interferències dels factors externs en el procés històric de la llengua, estableix una cronologia: el català com a llengua nacional (segles XIII-XV), el primer període d'interferències exògenes (1516-1713), la repressió a partir del 1713 i la reacció endògena contra aquesta repressió fins al segle XX. En el segon text, «La història lingüística catalana com a expressió d'una unitat cultural» (1984) aporta testimonis de la identificació entre llengua i nació des de l'Edat Mitjana a la Renaixença, fent especial èmfasi en els efectes de la persecució del català en el territori a partir de la Nova Planta: «La repressió, tot intentant dividir, uneix. La reconstrucció de la llengua i de la cultura es fa sota el signe unitari» (p. 41).

El segon bloc es centra en la presència catalana a Sardenya: aplega cinc textos publicats entre 1984 i 2000 (ps. 47-136). El primer, dedicat a la llengua, n'exposa les característiques de l'ús social i territorial, la durada i el rastre que ha deixat el català a l'illa des de l'expedició incoada per Jaume II l'any 1323 a Girona, que tingué com a primera conseqüència la catalanització d'alguns topònims sards. Es tracta d'un text erudit, en què Carbonell aporta nombroses dades històriques a fi d'oferir una contextualització necessària per entendre la petja dels catalans a l'illa i l'evolució del català, que va esdevenir llengua hegemònica en documents notarials entre els segles XV i XVII, tot i que, en l'actualitat, la llengua i la cultura catalanes només continuïn vives a l'Alguer, havent-ne desaparegut l'ús en el cos social del conjunt de l'illa malgrat la persistència d'antropònims i topònims. El segon text, que conté la transcripció d'un pergami del 19 de maig de 1337 conservat a l'Arxiu capitular de la catedral de Càller escrit en llatí i en català, seria una mostra d'aquesta presència inicial. El tercer, intítulat «La llengua i la literatura medieval i moderna» (ps. 71-90) es centra en l'ús del català en les estructures polítiques i

eclesiàstiques, en documents notariais, dels artesans i privats, i ofereix una panoràmica de la literatura catalana produïda a l'illa: poesia tradicional i culta, hagiografia i altres obres en prosa. S'acaba aquest segon bloc amb dos estudis puntuals: «L'ús del català a l'Arquebisbat d'Arborea (s. XVI-XVIII)» i el darrer, sobre l'ús del català en algunes diòcesis sardes, que incorpora en apèndix la transcripció de diversos documents.

El tercer bloc, centrat en l'època moderna, està encapçalat per un estudi de referència: «La literatura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX» (ps. 137-172). Carbonell no té la pretensió aquí de fer un «inventari d'obres, d'autors ni de gèneres» (p. 137) sinó que intenta copsar la incidència dels esdeveniments sociopolítics en la producció literària de l'àmbit català en el tombant de segle. Parla, en aquest sentit, de pressions exògenes damunt de cadascun dels territoris: «un procés d'imperialisme polític encaminat a incorporar la Catalunya del Nord primer dins el regne de França, de predomini aristocràtic, després dins la República francesa, estat de la burgesia; i un procés del mateix tipus encaminat a incorporar la resta dels Països Catalans primer al regne de Castella, després al regne d'Espanya, en el qual l'oligarquia agrària castellana és la classe dominant. El tercer procés imperialista, el britànic, desapareix després de la pau de Versalles» (ps. 138-139). Diferència, però, entre en caràcter assimilador de les polítiques francesa i espanyola al Principat, la Catalunya Nord, València i Mallorca i la permissivitat de la dominació britànica a Menorca, un fet que explicaria, sobretot, la superioritat de les manifestacions literàries en llengua autòctona a l'illa respecte dels altres territoris. Avala un tractament unitari de la literatura popular a tots els Països Catalans i un estudi separat de la literatura culta. En l'apartat que dedica a la primera, destaca els goigs com un exemple d'un gènere que manté una unitat literària en tot l'àmbit català, que va atraure fins i tot autors cultes com el rossellonès Miquel-Joan-Josep Jaume, l'alguerès Agustí Siré, els menorquins Joan Ramis i Antoni Febrer i el valencià Carles Ros; també el teatre satíric breu, en especial els entremesos o sainets adaptats a partir de models italians i castellans, dels quals s'han localitzat mostres a tot el territori i, finalment, les cançons religioses, corrandes, la poesia profana i les *Passions*. Pel que fa a la literatura culta, analitza separatament les manifestacions a la Catalunya Nord, les del Principat, el País Valencià, Mallorca i Eivissa i, després, les de Menorca, sempre a partir de les possibilitats de reacció que deixaren a cada zona les pressions políticossocials que l'afectaren. En un balanç final, posa Menorca en el centre de la literatura il·lustrada en català, amb l'obra dels seus tres màxims representants: Joan Ramis, Antoni Febrer i Vicenç Albertí, sorgida en el marc de la normalitat cultural de les dominacions angleses i francesa de l'illa. No obstant això, assenyalava la insuficient força demogràfica i econòmica de l'illa per atraure culturalment altres territoris i, sobretot, la davallada cultural que suposà la incorporació a la corona borbònica a principis del XIX, de signe contrari a la transformació econòmica i social del Principat que propicià, a partir d'aquells anys, la indiscutible capitalitat cultural de Barcelona, referència a tot l'àmbit català.

Potser un dels articles més coneguts de Jordi Carbonell és «La cultura a Menorca», publicat a *Serra d'Or* el novembre de 1964, dins un número monogràfic dedicat a l'illa. En ell fa gala de la seva capacitat de combinar divulgació i erudició en la justa mesura, ja que ofereix una visió diacrònica de la història cultural de Menorca des de l'edat mitjana fins a la primera meitat del segle XX i, alhora, incorpora noves dades, fruit de les seves estades d'estudi a Menorca. Destaca, sobretot, l'apartat dedicat al segle XVIII i primers anys del XIX, que intitula «un període brillant», o «període menorquí de la cultura catalana», dins el qual tracta la consciència lingüística en la Societat Maonesa, creada el 1778; les manifestacions teatrals i literàries, la historiografia, els epistolaris i els escrits religiosos, científics i tècnics. A les «Notes sobre els *Principis de la lectura menorquina* de 1804» (1966), estudi sobre un opuscle anònim imprès a Maó, signat per «un Mahonès», Carbonell, a banda d'estudiar-ne el contingut i de proposar inicialment l'autoria d'Antoni Febrer i Cardona (finalment, en unes *addenda*, aclarirà que s'ha pogut demostrar l'autoria de Joaquim Pons i Cardona) ofereix una biografia i un primer catàleg dels manuscrits de Febrer que ell mateix va localitzar a Maó, a la Casa Victory de Febrer i publica en apèndix els dos prefacs de les seves gramàtiques (1804 i 1821), dues cartes de Febrer al Comte d'Aiamans (1821 i 1824) i afegeix, *a posteriori*, dues cartes localitzades a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en què es demostra l'autoria de l'obra (sobre aquest tema, vegeu també GINEBRA, PONS & PAREDES 1998). Es clou el tercer bloc amb «Els gramàtics i els lexicògrafs menorquins anteriors a Francesc de Borja Moll» (ps. 277-298), publicat el 1994. Carbonell ofereix un seguit de consideracions, amb una completa informació sobre autors i obres cabdals, referent a la tradició gramatical i lexicogràfica menorquina a partir de l'obra d'Antoni Febrer, que estructura de la manera següent: un primer període (segona meitat del XVIII fins ben entrat el XIX) en què es fomenta l'ús escrit del català de Menorca i se'l considera punt de partida per a l'estudi d'altres llengües; un segon període, a partir de la segona meitat del XIX, en què el menorquí està supeditat a ser només una eina d'aprenentatge del castellà, i un tercer període, des de principis del segle XX (en especial a partir del Primer Congrés de la Llengua Catalana del 1906), en què «es reprèn l'estudi de la llengua en ella mateixa» (p. 278), que culmina amb la figura de Francesc de Borja Moll.

El quart bloc, intitulat *El català hodiern*, aplega dos textos: «El català com a llengua de cultura moderna» i «Escriure en castellà a Catalunya» (ps. 299- 322). En el primer, un discurs inaugural del curs 1983-84 a l'*Institut d'Estudis Catalans*, Carbonell intenta situar en el context dels anys vuitanta l'efecte de les iniciatives dutes a terme pels catalans els cent cinquanta anys anteriors a fi de retornar la llengua pròpia a la categoria d'idioma de cultura. Del to apològic d'alguns discursos pronunciats a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona a finals del XVIII, les polèmiques a la premsa i la gramàtica de Ballot de les primeres dècades del XIX i la identificació de llengua i pàtria dels autors de la Renaixença, s'arriba a les *Normes ortogràfiques* de 1913, un pas de gegant per a la codificació de la llengua, que es consolidaria el 1918 amb l'aparició del *Diccionari ortogràfic*

i la *Gramàtica catalana* de Fabra. Referint-se a la normalització lingüística, fa esment de l'atenció que requereixen els diversos registres de la llengua i a la tasca de l'Institut d'Estudis Catalans que, com a acadèmia de la llengua, ha de vetllar per la gramàtica i la lexicografia, per l'elaboració sistemàtica i continuada de la terminologia científica i per la sedimentació d'un estàndard als mitjans de comunicació. En el segon text, publicat a *Serra d'Or* el 1977, ofereix unes lúcides consideracions sobre la diversitat de criteris i actituds d'alguns escriptors catalans o residents a Catalunya que han escrit en castellà.

Per acabar, el cinquè i últim bloc aplega quatre homenatges a amics i mestres, entre els quals cal destacar el dedicat a Ramon Aramon, que inclou dos textos: un, publicat a *Estudis Romànics* l'any 2000, i l'altre, que reproduïx el discurs que Carbonell pronuncià el 19 de juliol del mateix any en l'acte de comiat a Aramon, en el qual destaca la seva capacitat de ser el «motor» de la resistència cultural durant els anys de la clandestinitat, des que, el 17 d'abril de 1942, participés en la reiniciació de les activitats de l'extingit Institut d'Estudis Catalans i en fos nomenat Secretari General. Destaca que, a més de crear la revista *Estudis Romànics* el 1947, va promoure la creació dels *Estudis Universitaris Catalans*, «on es van formar en la catalanitat, la llibertat i la democràcia tot de joves estudiants desencisats de la Universitat oficial, decadent i espanyolitzada» (p. 348), entre els quals, el mateix Jordi Carbonell.

Tal com assenyalava Antoni Ferrando al final del seu pròleg, amb la publicació d'aquest volum s'acompleix, tot i que sigui parcialment, un somni permanent de Jordi Carbonell. Però aquests *Elements d'història de la llengua catalana*, més enllà de les notables aportacions en els àmbits de l'estudi de la codificació i de l'ús social de la llengua, ofereixen reflexions, propostes i anàlisis acurades en els àmbits de la literatura i de la cultura, desvelant autors i textos de tots els territoris de l'àmbit lingüístic que, gràcies a Carbonell, estan a disposició dels estudiosos i han entrat en la nostra història literària i cultural. En la majoria d'aquests textos hi trobem un mateix afany: cercar com es concreten les reaccions endògenes front a les interferències exògenes i la repressió de la llengua catalana, un senyal ben clar que l'rudició, la profunditat i la capacitat divulgadora de la seva prosa entenedora i clara són indistingibles del compromís i afany de servei al país de Jordi Carbonell.

BIBLIOGRAFIA

- GINEBRA, PONS & PAREDES (1998): Jordi Ginebra, Antoni Joan Pons, Maria Paredes, «Dos documents sobre els Principis de la lectura menorquina (1804) de Joaquim Pons i Cardona», dins *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, I, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; «Biblioteca Abat Oliba», 187, ps. 109-118.

DUQUE, Eladio: *Las relaciones de discurso*, Madrid: Arco/Libros, 2016; «Cuadernos de Lengua Española», 127.

JOSEP BESA CAMPRUBÍ
 Universitat de Barcelona
 jbesa@ub.edu

També denominades *relacions retòriques* o *relacions de coherència*, Eladio Duque ens ofereix en aquest llibre una proposta d'ordenació de les *relacions de discurs*, és a dir, dels tipus de connexió semàntica entre els enunciats del text, i que són responsables del que se n'ha dit coherència textual. Duque segueix de prop la Teoria de l'Estructura Retòrica, o TER (MANN & THOMPSON 1988), potser la línia de recerca en aquest camp que ha tingut més impacte, però la sotmet a una revisió profunda. De la TER en manté: (a) la distinció entre relacions multinuclears i relacions mononuclears (amb un canvi de nomenclatura: Duque les denomina, de manera més transparent, relacions lineals i relacions jeràrquiques, respectivament) i (b) la definició de les relacions. Per contra, (a) conserva de la llista de relacions només aquelles que són més freqüents en el corpus de relacions en espanyol *RST Spanish Treebank* (DA CUNHA, TORRES MORENO & SIERRA 2011) —així, de vint-i-quatre relacions passem a setze—, (b) agrupa les relacions en categories o famílies, i (c) identifica les relacions afins, és a dir, aquelles amb les quals es pot confondre cada relació. Les dues darreres operacions constitueixen sens dubte la innovació més important del llibre: gràcies a elles tenim no una *llista* additiva de relacions, sinó un *mapa* de relacions molt útil a l'hora d'afrontar l'anàlisi de l'estructura semàntica dels textos. A més, seguint la línia de treballs previs (DUQUE 2011 i 2014), en el tercer i darrer capítol l'autor estudia els senyals lingüístics que ens permeten identificar els diferents tipus de relacions.

Les famílies de relacions que considera Duque es basen en els principis tradicionals que regeixen la connexió entre les idees, els quals es remunten al *Tractat de la naturalesa humana* (1739) de David Hume, i són, com és sabut, la semblança, la contigüïtat i la causalitat. Per fer-nos entendre l'especificitat de cada principi, Duque ens presenta diferents situacions que il·lustren aquests tres trajectes que pot seguir el «tren de les idees» (se serveix també, així mateix, d'un símil cinematogràfic). D'aquesta manera, hi ha *semblança* si pensem en un objecte, com ara un llibre, i passem a pensar en un objecte de la mateixa classe, és a dir, en un altre llibre (en termes de llenguatge cinematogràfic, tenim una successió de plans diferents que indueixen l'espectador a comparar, és a dir, a trobar punts de semblança i de diferència entre ells). Hi ha *contigüïtat* o *ampliació* si pensem en una habitació d'una casa i passem a pensar en els quadres de les parets o en la següent habitació de la casa (un únic pla seqüència que progressa o bé mitjançant desplaçament lateral, mostrant noves entitats contigües en l'espai o en el temps, o bé mitjançant acostament i allunyament, aprofundint en els detalls d'entitats introduïdes prèviament o presentant el context en què es troben aquestes entitats). I hi ha *causalitat* si pen-

sem en la mort d'un ésser estimat i passem a pensar en el dolor que aquesta mort ens produeix (tant podem tenir un únic pla com una successió de plans diferents: el que importa és que l'espectador ha de reconstruir la trama del discurs amb plans absents, però implícits, que relacionen els esdeveniments presentats).

Duque sembla ordenar les tres famílies de relacions en un continu de menys a més informativitat (i diem «sembla» perquè no és explícit en aquest punt), raó per la qual la seqüència *semblança-contigüïtat-causalitat* que acabem de veure esdevé, en el capítol central del llibre —en què l'autor explica amb detall les característiques de cada família de relacions (i de cada relació particular en el si de la seva família)—, *contigüïtat-semblança-causalitat*. En efecte, les relacions de contigüïtat «presentan sus miembros como conectados en el orden natural de las cosas. No hay discontinuidades entre ellos y la operación perceptiva que proponen es una progresión espacial o temporal» (p. 23); en canvi, les relacions de semblança «no se basan en el orden natural de las cosas y en ellas no interviene la progresión espacial o temporal, sino la interrupción y comparación», i són, «por norma general, relaciones más informativas que las de contigüidad» (p. 33). Per la seva banda, les relacions de causa «requieren la participación activa del receptor y son muy informativas» (ps. 39-40).

I defensa que, dins de cada família, hi ha relacions més prototípiques o centrals que altres. Així, són prototípiques, a la família de les relacions de contigüïtat, l'elaboració i la seqüència (i són perifèriques la resta: la circumstància, el fons, la preparació i la interpretació); a la família de les relacions de semblança, són prototípiques la llista i el contrast (i no ho són, en canvi, la reformulació i l'antítesi); i a la família de les relacions de causalitat ho són la causa, el resultat i la condició (i no l'evidència, el mitjà i el propòsit). Partint d'un mateix enunciat inicial, els tres segments següents il·lustren relacions de discurs prototípiques de cada una de les tres famílies:

1. *El Joan neteja la boca del nen amb un mocador. Té els ulls brillants.* (Elaboració)
2. *El Joan neteja la boca del nen amb un mocador. La Maria dona menjar al gat.* (Llista)
3. *El Joan neteja la boca del nen amb un mocador. El nen es posa a plorar.* (Causa)

Com hem dit abans, un dels encerts del llibre és la identificació de les relacions afins i, doncs, de les relacions amb les quals es podria confondre cada relació. Així, per posar només un exemple, de la relació de llista se'ns en diu que és propera a les relacions d'elaboració i de seqüència; l'autor, però, indica les pistes que ens poden ajudar a distingir-les:

Tanto la relación de Lista como la de Elaboración están especializadas en la progresión temática, pero mientras que la Lista introduce entidades indepen-

dientes en cada uno de sus miembros, la relación de Elaboración recupera entidades previamente introducidas. Igualmente, la relación de Lista es cercana a la de Secuencia, ya que las dos son relaciones lineales que introducen múltiples elementos para construir un conjunto. Sin embargo, en la relación de Secuencia, frente a la de Lista, estos elementos están siempre ordenados temporalmente.

La sistematització dels senyals que permeten identificar les relacions que Duque fa en el darrer capítol és també d'allò més encertada, i és un complement ben útil: el viatge, que ha començat amb la coherència, acaba de manera natural i lògica amb allò que la manifesta i que ens ajuda a detectar-la: la cohesió. Duque distribueix el terreny en senyals no anafòrics i senyals anafòrics: dins el primer camp inclou els marcadors del discurs (sovint denominats també connectors parentètics), les estructures paral·leles, els canvis de tòpic, els marcs temporals, els adverbis de l'enunciat i de l'enunciació, els gerundis i participis absoluts, el temps i l'aspecte verbal, la modalitat enunciativa, el lèxic, i el gènere i el format textual; dins el segon, les anàfores coreferencials, les anàfores amb valor proposicional i les etiquetes discursives (LÓPEZ SAMANIEGO 2014), els adverbis demostratius, els díticis textuais i les expressions metadiscursives, les anàfores associatives i les catàfores.

Fent llum en l'esmunyedissa qüestió de les relacions de discurs, doncs, Duque contribueix al coneixement de la construcció de la coherència textual i posa al nostre abast un estudi d'una gran utilitat. Sempre amè i clar, i mai dogmàtic, en traurà profit tota persona interessada en la gramàtica interoracional, ja sigui de l'espanyol o del català, que en aquest àmbit són molt semblants.

BIBLIOGRAFIA

- DA CUNHA, TORRES MORENO & SIERRA (2011): I. Da Cunha, J.M. Torres Moreno i G. Sierra, «On the Development of the RST Spanish Treebank», dins *Proceedings of the 5th Linguistic Annotation Workshop. 49th Annual Meeting of the ACL*, ps. 1-10.
- DUQUE (2011): E. Duque, «Integración de conocimiento en las relaciones de discurso», *Tonos. Revista Electrónica de Estudios Filológicos*, 21. En línia a: <<https://www.um.es/tonosdigital/znum21/index.htm>>
- DUQUE (2014): E. Duque, «Signaling causal coherence relations», *Discourse Studies*, 16.1, ps. 25-46.
- LÓPEZ SAMANIEGO (2014): A. López Samaniego, *Las etiquetas discursivas: cohesión anafórica y categorización de entidades del discurso*, Pamplona: Eunsa.
- MANN & THOMPSON (1988): W. Mann i S. Thompson, «Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization», *Text*, 8.3, ps. 243-281.

GINEBRA I SERRABOU: Jordi Ginebra i Serrabou, *La nova normativa de l'Institut d'Estudis Catalans. Guia pràctica*, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2017; «Biblioteca Digital», 13.

XAVIER MARZAL DOMÉNECH

Tècnic lingüístic del Servei Lingüístic de la Universitat Oberta de Catalunya
jmarzald@uoc.edu

La nova normativa de l'Institut d'Estudis Catalans. Guia pràctica és una obra absolutament necessària dins el context sociolingüístic de la llengua catalana. La publicació de la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (GIEC) va deixar lingüistes, professors, traductors, correctors, escriptors —val a dir, tot el sistema social més o menys encarregat de treballar amb la llengua i de vetllar per l'ús lingüístic eficient— davant l'obligació de conèixer, jutjar i assumir els canvis que pogués haver-hi en aquesta gramàtica. I aquí topem amb l'escull monumental que fa tan oportú l'opuscle de Ginebra: la GIEC és una obra complexa, llarga (quasi 1.500 pàgines), feixuga (35 epígrafs, 204 apartats, 421 subapartats i encara 286 subsubapartats), tècnica i molt especialitzada (la terminologia lingüística emprada renova considerablement les etiquetes ja tradicionals i conegudes).

Atesa, doncs, la dificultat d'arribar a conèixer el contingut de la gramàtica, el que els especialistes i un públic una mica més ampli necessitaven era fonamentalment saber quins canvis normatius contenia la nova gramàtica. Sabent que l'obra de l'IEC no funda, és clar, una nova normativa, sinó que és una continuació i ampliació de la normativa fabriana amb alguns canvis, el que els usuaris conscients de la llengua necessitaven era un compendi d'aquests canvis: tenir clar allò que abans no era permès i ara ho és —casos de restricció normativa menor—, o allò que potser s'esperava que canviés i no ha canviat.

És justament tot això el que intenta resoldre *La nova normativa* de Jordi Ginebra. L'obra era una necessitat social, per a ajudar a «baixar» el contingut de la GIEC de les altes esferes dels redactors de l'obra al nivell dels especialistes que treballen directament amb el català. S'ha repetit sovint que la GIEC no és per al públic general i que és per a especialistes: i podria pensar-se que Ginebra ha fet aquest treball de difusió per al públic general. Creiem, però, que en la GIEC i en l'opuscle de Ginebra cal veure-hi una estratificació social distinta: més aviat diríem que la GIEC és per a doctors i lingüistes hiperespecialitzats i l'obra de Ginebra és per a especialistes i tècnics. Cap de les dues no és per a un públic ampli.

L'aspecte més positiu —i útil i pràctic— del treball de Ginebra és que sintetitza justament els canvis: allò que cal saber per a «anar fent», per a continuar treballant amb la llengua aplicant la normativa (i sense haver-se d'empassar íntegres les 1.500 pàgines de la GIEC). És una obra d'extracció i síntesi dels canvis normatius, que havia de ser escrita per algú amb un coneixement altíssim de la normativa anterior i dels comentaristes d'aquell estat de la normativa, per a

poder fer-ne la comparació amb la GIEC. És important, també, explicar el que no és aquesta obra: no és una valoració de la GIEC ni una reflexió sobre la posició d'aquesta gramàtica en la història de la llengua catalana; com diu el mateix Ginebra, no és «una anàlisi crítica de la nova normativa».

El llibret s'estructura en vuit apartats: l'índex, per error, n'esmenta sis; i lamentablement no és l'únic error tipogràfic, cosa que demostra que l'obra va ser editada massa de pressa o amb una certa precipitació, potser per la voluntat de respondre tan aviat com fos possible a la necessitat social de què parlem. Els apartats són: propòsit de l'obra; introducció, sobre el model de gramàtica que ha escrit l'Institut i sobre la intenció de l'obra de Ginebra; els quatre apartats que constitueixen el gruix de l'obra: un per als usos gramaticals fins ara condemnats i ara admesos, un altre per als usos que no canvien però que alguns autors o sectors d'usuaris demanaven o esperaven que canviessin, un sobre informacions noves de la GIEC i punts poc resolts, i un sobre les novetats de l'ortografia; un apèndix dedicat, ben oportunament, a explicar el sentit d'algunes de les noves etiquetes gramaticals que fa servir la GIEC (un dels aspectes que dificulta més la comprensió d'aquesta nova gramàtica); finalment, un apartat de bibliografia.

L'apartat més important per als lectors és, sens dubte, el d'usos fins ara condemnats i ara admesos: són els canvis efectius sobre la normativa el que la gent vol saber. Qui vulgui conèixer quins són aquests canvis, en tindrà prou de llegir aquest apartat.

Com a aspectes qüestionables del llibre de Ginebra, cal dir que els problemes que mostra són clarament deutors de la mateixa GIEC: les dificultats tant expositives com interpretatives que conté són conseqüència del fet que la GIEC és excessivament abstrusa, complexa i difícil d'interpretar. La qüestió més delicada és, potser, saber què és vàlid i què no és vàlid en els diferents usos i registres. És sabut que la GIEC ha optat deliberadament per eliminar les etiquetes de *correcte/incorrecte* en el redactat de tota l'obra: s'ha recorregut, en canvi, a un reguitzell d'expressions per a intentar exposar la validesa de segons quins usos en els diferents registres. Però aquestes expressions de la GIEC són excessives en nombre i confusionàries en el sentit: fa la impressió que hi ha massa etiquetes que poden voler dir el mateix (i si no volen dir el mateix, el matís diferenciador no és clar). Ginebra extreu de la GIEC fins a tretze d'aquestes expressions: *preferible en els registres formals, propi dels registres formals, més habitual en els registres formals, l'habitual en registres formals, més habitual en llengua escrita, més corrent i preferible, s'usa preferentment, preferentment, se sol mantenir en registres formals, tendència en els registres formals, forma tradicional, tradicional i preferible en els registres formals, més habitual*. La GIEC, no hauria d'haver reduït el nombre d'aquestes expressions? No hauria convingut delimitar-ne l'abast i el valor? Davant d'aquesta casuística tan complexa, és normal que l'obra de Ginebra tampoc no pugui aclarir amb precisió l'abast normatiu i de registre de cada ítem comentat. És més: com que Ginebra, contràriament a la GIEC, sí que decideix de fer servir *correcte/incorrecte*, el lector pot intuir o témer que la decisió de Ginebra de

qualificar de correcte o incorrecte un ítem inclogui un matís interpretatiu seu. Potser en aquest punt hauria estat més realista i fiable que Ginebra es limités a reproduir les etiquetes de la GIEC, sense arriscar-se a fer servir *correcte/incorrecte*. Davant d'aquesta possible subjectivitat, el lector no té més remei que recórrer a les pàgines originals de la GIEC per saber amb exactitud què hi diu l'Institut.

Un exemple sobre aquesta qüestió: el verb *haver-hi* i la concordança o manca de concordança amb el seu argument intern quan va en plural. La forma fins ara considerada correcta és *Hi ha cadires*, sense concordança. D'acord amb la GIEC, és ara correcta la forma *Hi han cadires*, amb concordança? L'assumpte és tractat a la pàgina 850, on s'explica (en lletra petita) quins dialectes fan aquesta concordança i quins no, i es diu que «la manca de concordança és l'ús consolidat en els registres formals». D'això, Ginebra en trau la conclusió que *Hi han cadires* és «solució incorrecta»... però NOGUÉ (2018: 126-128) afirma que «la GIEC no diu que la concordança no sigui acceptable, i per tant de l'explicació que dona se n'ha de deduir que en valencià i en català central és normativa». Si dos grans especialistes com Ginebra i Nogué arriben a conclusions contràries, és que alguna cosa falla a la GIEC a l'hora de manifestar la seva potestat normativa.

D'aquí arribem a una conclusió important: l'obra de Ginebra no eximeix de la consulta directa de la GIEC. Ginebra recull els canvis i les novetats i en sintetitza el valor normatiu últim; però l'abundància d'informació, matisos i punts conflictius dins la GIEC fa que la persona que consulta l'obra de Ginebra necessiti finalment anar a les pàgines directes de la GIEC. Ginebra ofereix una bona porta d'entrada a les novetats de la GIEC i facilita la trobada dels punts de la gramàtica en què es comenten aquestes novetats (cada ítem porta els números de les pàgines de la GIEC en què es tracta el tema); però la consulta de la GIEC es fa inevitable i pràcticament cal fer servir totes dues obres alhora. Potser caldria entendre el treball de Ginebra així: com un índex amb caràcter de brúixola per a atrevir-se a navegar per les espessors de la nova *Gramàtica de la llengua catalana*.

BIBLIOGRAFIA

- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2016): *Gramàtica de la llengua catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- NOGUÉ (2018): Neus Nogué Serrano, *La nova normativa a la butxaca*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

NOGUÉ SERRANO, Neus: *La nova normativa a la butxaca. L'Ortografia catalana i la Gramàtica de la llengua catalana: principals novetats*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018. 1a reimpressió.

JOAN COSTA CARRERAS

Universitat Pompeu Fabra, Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge
joan.costa@upf.edu

Neus Nogué és una veu amb autoritat moral en l'àmbit de la restandardització del català. L'avalen molts anys d'assessora lingüística, de formadora d'assessors lingüístics, de treballadora de la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya i, ara, de professora dels Estudis de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona, on participa en el Postgrau en Assessorament Lingüístic i Serveis Editorials. Aquesta dilatada carrera ha donat uns quants fruits acadèmics, dels quals ara destacarem *Les principals novetats de l'Ortografia Catalana* (2017) i de *la Gramàtica de la Llengua Catalana* (2016) de l'*Institut d'Estudis Catalans* (2016). I continua donant fruits a través del seu blog «En altres paraules» (<<http://en-altres-paraules.blogspot.com/>>).

Ja han aparegut altres ressenyes de la «1a edició»¹ d'aquest llibre. Estem d'acord amb la d'Albert Pla («Explicar la norma des d'un respecte flexible i didàctic», a *Ara*, 8/9/18), que afirma que aquest llibre és «importantíssim per poder digerir el canvi substancial que suposa per a la normativa del català l'aparició, a finals del 2016, de la gramàtica de l'IEC» i que és «una altra lectura imprescindible per als professionals de la llengua». En destaca l'«utilíssim índex analític» i afirma que «reflecteix també una mirada sobre la GIEC [...] còmplice ([no] asèptica [ni] escèptica). Agradarà més i serà més útil a qui es vulgui limitar a conèixer la norma». I continua: «la professora de la UB. [...] mirant sempre de legitimar [l'autoritat de l'IEC], intenta fer-ne una lectura flexible i oberta». Entrant en un punt molt controvertit, la concordança del verb *haver-hi* amb el SN que el segueix, Pla afirma: «Nogué assegura que en català central i valencià la concordança és normativa (fins i tot això ja ho dedueixo jo en registres formals). [Nogué] relativitza [la frase de la GIEC que diu que «la manca de concordança és l'ús conso-

1. Sorprenen que en la versió del llibre que ressenyem, del juny de 2018, s'inclougui a la portada, destacat, un botó amb la inscripció «2a edició», mentre que en els crèdits hi consta que és la «primera reimpressió de la primera edició». Segons el Termcat (<<http://www.termcat.cat/ca/Cercaterm>>), una edició és «qualsevol de les reproduccions successives d'una obra, feta pel mateix editor o no, quan el text ha estat revisat o modificat» i una reimpressió (<<http://www.termcat.cat/ca/Cercaterm/>>) és un «tiratge que pot incorporar alguna modificació menor respecte d'un tiratge precedent de la mateixa publicació». Feta una comprovació de les notes que vam anar prenent en la 1a edició, la conclusió és que se n'ha fet una «reimpressió»: si no anem errats, només s'han esmenat un error de picatge de la p. 64 i una badada de redacció de la p. 91.

lidat en els registres formals»] assegurant que es tracta d'una simple constatació i que el paràgraf on apareix és de lletra menuda («prescindible per a l'aplicació de la norma») i no pot invalidar la lletra grossa precedent.»

Aprofitarem aquesta ressenya de Pla per bastir la nostra per a un públic acadèmic. Desenvoluparem el «canvi substancial» que és la GIEC, l'al·lusió a l'estructura de l'obra de Nogué i el comentari que fa de la «mirada» de la professora de la UB. Pel que fa a la innovació que és la GIEC, creiem que no podia ser d'una altra manera: l'Institut d'Estudis Catalans (*Gramàtica de la llengua catalana*, 2016: XXI) afirma que «totes les gramàtiques [...] reflecteixen l'estat de la lingüística de la seva època». Si mirem els manuals que havien intentat desenvolupar la normativa fabriana fins al 2016, no destaquen per reflectir cap teoria explícita de la lingüística. El que ha passat a l'IEC és que la «comissió de l'R+D gramatical» de la Filològica va elaborar el prototip de gramàtica aprofitant la teoria lingüística del segle XXI i els plens de la Secció i de l'IEC la van aprovar. El resultat és un producte innovador que sobrepasa, no sols els usuaris finals, sinó la majoria dels intermediaris (professorat i assessors lingüístics): hi ha actualment massa distància entre els teòrics i els parlants. ¿Havien de renunciar els elaboradors de la gramàtica al fabulós cabal de coneixements que es tenen ara de la llengua? Per tant, amb aquesta gramàtica calen obres com les de Nogué. Però, a més, seria molt convenient que la mateixa Secció Filològica publicués, com feia Pompeu Fabra o fa el mateix Termcat, el raonament que hi ha darrere, si més no, de les decisions més controvertides.

Quant a l'estructura de l'obra de Nogué, a part de l'utilíssim índex analític, l'obra consta d'una «Introducció» que situa el lector pel que fa a la GIEC, 48 de «les novetats normatives més recents» i una breu bibliografia usada per l'autora. En la introducció de 5 pàgines, l'autora parla de l'*Ortografia* i la *Gramàtica*: del contingut, de l'autoritat, dels objectius, de l'adopció d'un plantejament bàsic de diferenciació funcional i de l'alternança entre descripció i prescripció. Finalment, presenta el seu llibre: «una selecció de novetats normatives» exposades «d'una manera clara i assequible per a un públic no expert en llengua». El que hauria de ser el capítol 6 és un recull de definicions de termes lingüístics que poden ser desconeguts per al lector (on només trobem a faltar la definició de *enunciatari*, usat a la p. 119). Cada comentari acaba amb l'apartat «Potser et preguntes...», que, o anticipa respostes a possibles preguntes del lector, o el remet als apartats de la GIEC on es tracta l'aspecte comentat, amb la clara voluntat d'acostar-se al lector amb el tuteig i fer-li perdre la mandra de consultar la gramàtica.

La complicitat (no asèptica ni escèptica) de la mirada de la professora de la UB, buscant sempre legitimar la GIEC, es reflecteix en el comentari sobre la concordança de *haver-hi*. Però, malgrat la relativització de l'afirmació de la GIEC, a la pàgina 48 hi trobem escrit «Hi *ha* noms...»: ¿és una mostra de disciplina coherent amb la relativització de l'autora? També són mostres de disciplina «ha estat» (p. 13) forma prioritària per a la GIEC (§ 9.9.2), però que Nogué (<<http://en-altres-paraules.blogspot.com/search?q=sigut>>) dona com a secundà-

ria respecte de *sigut*) i «es dona» (p. 67). En canvi fa servir *esclar* (p. 90), grafia no acceptada per la GIEC (§ 22.2.2, 34.7.3c i 35.2.3), i l'interrogant inicial (pràctica «desaconsellada» per la Secció Filològica).

No podem evitar d'aturar-nos en l'afirmació nogueriana sobre la concordança de *haver-hi*. Diu a la p. 128 que «la GIEC [...] diu que “la manca de concordança és l'ús consolidat en els registres formals” [...]», assegurant que es tracta d'una simple «constatació». Si és una simple constatació o no, no depèn del text de la GIEC: és cert que la frase és una oració declarativa que estableix una identificació entre el que hi ha a l'esquerra del verb i el que hi ha a la dreta. Però en la interpretació dels textos, a més de la força locutiva, hi ha la il·locutiva: el que *vol dir* qui parla o escriu, cosa que només sap ell. Aquesta gramàtica es defineix com a descriptiva i prescriptiva, i és cert que no és fàcil saber quan passa d'una il·locutivitat a l'altra: però és evident que la descripció està al servei de la prescripció; si no, ja teníem la *Gramàtica del català contemporani* en tres volums. En tercer lloc, en tot acte de parla, hi ha la força perlocutiva: què *aconsegueix* qui parla o escriu, com *s'interpreta* el seu text. Nogué interpreta aquesta frase com un passatge descriptiu, com una mera informació. Però és igualment legítim preguntar-se *per què* i *per a què* la GIEC il·lustra el lector amb aquesta informació. Nosaltres ens inclinem a pensar que dona arguments al lector perquè decideixi si adopta la concordança o no: ‘sàpigues que si fas la concordança t'inscrius en una llarga tradició ben establerta; si no la fas, te n'apartes'. Ha arribat l'hora, doncs, que parlants amb la destresa que reclamava la presidenta de la Secció Filològica a la GIEC resolguin dubtes i facin efectiva la sentència clàssica: l'ús decideix. Seria molt estrany que aquesta gramàtica, un text orientador de més de 1.400 pàgines, es dediqués a donar informacions sobreres o curioses.

Si passem a altres aspectes concrets, comentarem el que en podríem dir dues omissions, l'una parcial i l'altra sobre una descripció-prescripció revolucionària de la GIEC. Pel que fa a la primera, en el capítol 12 Nogué aborda les orientacions sobre les preposicions *per* i *per a* davant d'infinitiu. Hauria ajudat el lector saber que, dels tres «sistemes» exposats per la GIEC, la gramàtica fa servir el «tradicional»: si qui codifica en tria un, es pot interpretar que és el que avala amb la seva pràctica. Pel que fa a la revolució a la GIEC, ens referim a una informació sobre el relatiu *què*. A la tardor de 2017 vam descobrir que la gramàtica (quadre 27.2 i § 27.4.2.3) accepta les frases *La persona amb què parlàvem coneix el teu pare*, *Li presentaré la família a què vostè al·ludeix*, *El malnom permetia destriar millor la persona de què es tractava* i *Està en pugna contra la gent amb què no fa gaire havia fet negocis*, en què els mots *persona*, *família* i *gent*, referits a persones, són antecedents del relatiu *què*. La nostra sorpresa va ser compartida, a través de comunicacions personals, per sis col·legues universitaris, entre ells Jordi Ginebra i Nogué, tots dos autors de sengles manuals divulgatius de la GIEC. El primer va admetre conèixer aquesta descripció però haver-la descartada davant del desconcert que podria causar en un lector poc format. Nogué va dir que no se n'havia adonat. No en parla en aquest llibre com tampoc, si no ens equivoquem, al seu

blog «En altres paraules» (28/10/18): cal suposar, doncs, que segueix el criteri de Ginebra de no difondre aquesta novetat. Però algú ho haurà de fer, ja que el DIEC2 escriu:

«**tot -a:** [...] 3 2 pron. [LC] Totes les persones de què es tracta. » (Ve del diccionari Fabra.)

«**família:** 1 7 [AN] *família monoparental* Família en què només conviuen o bé el pare o bé la mare amb un o més fills.» (En aquesta frase *qui* seria agramatical.)

Malgrat les informacions discutibles i les omissions que tota obra humana conté, és evident que cal celebrar la publicació d'aquest llibre, no sols perquè va néixer de la petició d'un col·lega literari dels Estudis de Filologia Catalana de la UB que trobava molt aclaridors els comentaris de l'autora al seu blog i dignes de ser publicats com a llibre, sinó també perquè una reimpressió al cap de tres mesos indica que té un públic que l'espera.

NICOLAU D'OLWER, Lluís: *Pere Abelard. Un humanista del segle xii*, edició a cura de Josep Batalla, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum 2017; «Exemplaria Scholastica», 7.

ÓSCAR DE LA CRUZ

Universitat Autònoma de Barcelona

oscar.delacruz@uab.cat

La «nota del curador de l'edició» ens situa perfectament en els antecedents d'aquest llibre (ps. 13-16), unes circumstàncies que, en si mateixes, resulten apassionants. El llibre que el lector té a les mans és una obra inèdita del gran hellenista Nicolau d'Olwer (1888-1961), tot i ser justament més reconegut pels seus estudis medievals. Es tracta d'un manuscrit inacabat que D'Olwer hauria anat composant durant un llarg període de vint anys —segons es dedueix per l'existència de diversos estudis publicats pel mateix D'Olwer a partir de 1945. Tot i així, l'estudi sobre la biografia intel·lectual de Pere Abelard resultà finalment força avançat i només mostra la manca d'un breu capítol final i una revisió completa. El títol també és deduït entre la seva correspondència amb Rafael Tasis (p. 15), ja que l'original n'està mancat. El manuscrit mecanografiat es troba actualment dipositat a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, després que Jordi Rubió i Balaguer i que Manuel Mundó i Marcet varen acaronar la idea de veure'l publicat, i on l'ha trobat Josep Batalla encomanat pel mateix desig. El manuscrit, doncs, ha acabat en bones mans, ja que el mateix Batalla és un bon expert en Pere Abelard, com demostra amb l'aparició del seu llibre, publicat fa més d'una dècada, *Lletres d'amor i consolació* entre Abelard i Heloïsa (Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, «Exemplaria Scholastica» s.n., 2005).

Davant, doncs, d'un llibre inconclús, el lector no ha de recelar del grau d'intervenció que hi ha aplicat el seu editor. Les seves decisions resulten encertades i discretes: intervé sobre la puntuació i ortografia del text, inclou actualitzacions bibliogràfiques en forma de notes a peu de pàgina, afegeix les fonts llatines d'edicions més recents dels textos que Nicolau d'Olwer va donar traduïts —car llegia encara les edicions de Victor Cousin—, elabora uns acurats índexs de noms i llocs i, el que sembla més arriscat, Josep Batalla acaba la redacció de l'últim capítol (ps. 458-463) dedicat a la mort i l'episodi de l'enterrament de Pere Abelard —certament novel·lesc, com quasi tota la seva apassionant biografia. En suma, Batalla aconsegueix faixar el text original de D'Olwer, salvar-lo de l'oblit i també garantir la seva actualització i validesa científica.

Tot i el valor acadèmic que assoleix, aquesta edició no entra mai en conflicte amb una lectura divulgadora, entretinguda i estimulante. Volem subratllar les delicioses i fluïdes traduccions de Nicolau d'Olwer, que farceixen la biografia d'Abelard (1079-1142) amb amples passatges de textos diversos. I és que Pere Abelard i la seva estimada Heloïsa han merescut gran fama entre el públic europeu per la seva turmentada relació personal —un *hapax* en el panorama cultural medieval— i el seu intens epistolari, amarat de lliçons filosòfiques i poètiques. L'atemptat de castració física que patí Abelard i la dialèctica sostinguda amb Bernat de Claravall —després sant Bernard, tot i que, en realitat, no és més que un exemple de les dificultoses relacions entre Abelard i les autoritats eclesiàstiques—, són també episodis arreu coneguts. Però no són menys apassionants les crítiques que rebé per les seves poesies —incorporades posteriorment al corpus de textos goliàrdics¹ i on trobem evidències incontestables de l'*Humanisme* de Pere Abelard—, crítiques que palesen les relacions llargament conflictives amb Bernat de Claravall (el seu enemic vital, l'abat de Cister en el moment històric que aconsegueix substituir l'hegemonia de Cluny, contemporàniament en mans de l'abat Pere el Venerable, qui tindrà un paper rellevant i conciliador al final dels seus dies). En suma, la biografia de Pere Abelard es pot tornar a prendre com un fil d'Ariadna que ens condueix pel mapa històric i cultural de la primera meitat del s. XII, moment de canvis transcendents per motius diversos —tots ells atesos al llibre—, i que permet que ens en sortim amb una certa sensació d'haver entès, d'haver-nos mogut per un món real i que la vivesa de les passions fa que no resulti tan llunyà, car hem estat sempre a prop de la figura humana de Pere Abelard i no d'una abstracció més o menys reconstruïda.

1. Podem recordar que Nicolau d'Olwer va ser el descobridor i primer editor del poemari anònim titulat *Carmina Rivipullensia* o bé *Cançoner de Ripoll* («L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XII», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6 (1915-1920), ps. 3-84), de manera que el marc interpretatiu de la poesia de tall goliàrdic de Pere Abelard resulta especialment ben entesa i relacionada amb aquesta tradició llatina de Catalunya.

Aquest llibre sobre Pere Abelard, doncs, malgrat haver estat fet fa més de sis dècades, és vestit de nou per Josep Batalla, resultat útil per a l'estudi no només de la figura intel·lectual de Pere Abelard —innovador per tants motius—, sinó també com a introducció a l'estudi de la Baixa Edat Mitjana, en el moment que diverses renovacions culturals propicien, per exemple, l'aparició dels primers testimonis de les noves llengües, com ara el català. L'extraordinària biografia de Pere Abelard i, no en menys grau, les insondables notícies sobre la jove Heloïsa fan que —no només en aquest llibre, però especialment en aquest llibre— hi hagi garantia que el lector estudiï el tema *delectando* i se li obrin les ganades d'apropar-se a la irreverent poesia goliàrdica (que pot reconèixer també en els contemporanis *Carmina Burana*) i en l'atapeïda filosofia escolàstica.

ARAGÜÉS ALDAZ, JOSÉ: *Ramon Llull y la literatura ejemplar*, Alacant: Publicacions Universitat d'Alacant, 2016.

CARME ARRONIS

Universitat d'Alacant

arronis@ua.es

La commemoració de l'Any Llull (2015-2016), amb motiu del seté centenari de la mort del beat, va brindar l'ocasió idònia per celebrar novament la genialitat del filòsof i escriptor, i va afavorir, en conseqüència, que estudis, tan necessaris com el que ara tenim a les mans, vegegen la llum. *Ramon Llull y la literatura ejemplar*, de José Aragüés, resulta al meu parer una obra imprescindible per valorar des d'una nova perspectiva la creativitat literària del mallorquí, com és ara des de l'ús personalíssim que fa de la literatura exemplar en les seues diferents produccions. Si bé és cert que la presència de l'exemple, en el sentit més ampli del terme, és un aspecte ja atès i analitzat, especialment en les obres més novel·lesques, la novetat i l'originalitat d'aquest manual resideixen en el propòsit d'oferir per primera vegada una visió global del fenomen en el conjunt de la seua producció. I és que, com justifica el mateix Aragüés a la presentació, malgrat la diversitat de formes i usos presents, la literatura exemplar lul·liana resisteix i exigeix una anàlisi de conjunt, atent a la variació i evolució que va reflectint i, alhora, als principis sòlids que la regeixen.

Qui coneix els treballs d'Aragüés, tant en el camp de la literatura exemplar o l'hagiogràfica, com en l'edició i l'ecdòtica, no se sorprendrà ni de l'ambició del propòsit, ni de la rigorositat amb què ha dut a terme aquest estudi. És només d'agrair que en aquesta ocasió l'autor haja posat el focus sobre el corpus lul·lià, perquè el resultat és un manual profitós, que va desglossant els diferents aspectes tractats amb exhaustivitat i sistematicitat, i amb la claredat expositiva que caracteritza els seus treballs, fins i tot en les qüestions retòriques més subtils. En aquest

darrer vessant, són lloables les troballes terminològiques que ha hagut de proposar per singularitzar les innovacions lul·lianes en el camp de l'exemplarisme, tals com el «milagre fictici», el «conte efímer», o l'«exemple artístic», que il·lustren la incessant inventiva de Llull per transgredir els límits de la literatura exemplar tal com la coneixia, per convertir-la en un dels mecanismes més idonis per satisfer la seua ambició didàctica i catequètica.

Tot i que l'obra reuneix alguns treballs publicats parcialment amb anterioritat, el resultat no és un aplec d'estudis, sinó un manual coherent i cohesionat que guia el lector —fins i tot el poc avesat— en la descoberta progressiva de l'ús de la literatura exemplar en l'univers lul·lià. A la introducció del volum es dona compte de la necessitat d'estructurar el manual en dos grans blocs: el primer d'ells, més breu, «Contextos, formas, funciones», serveix per situar la producció exemplar lul·liana en el context medieval (cap. 1) i en la seua filosofia particular (cap. 2), per valorar en conseqüència tant la dependència de les formes tradicionals com l'originalitat amb què les farà servir. A més, assenta, amb encert, les bases terminològiques i conceptuals de la seua poètica exemplar (caps. 3-5), que resulten molt útils, quan no imprescindibles, en la lectura del segon bloc. En aquest sentit, el capítol tercer, «La materia ejemplar: la creación de un corpus», és especialment revelador, ja que mostra com Llull construeix el seu corpus partint de la tradició, però experimentant en diferents nivells d'imitació i variació. El quart, «Las formas: tipología y terminología», sistematitza les categories exemplars que empra, tant les ja existents en la tradició com les inventades pel beat. I el cinquè, «Contextos discursivos y evolución del ejemplo luliano», ens parla dels diferents mecanismes d'inserció dels exemples en la narració marc, i de com aquests evolucionen segons avancem en la seua trajectòria literària, sembla que a mesura que el mallorquí va prenent consciència de la necessitat i idoneïtat de l'exemplarisme per comunicar les seues intencions.

Una vegada establertes les bases de la poètica exemplar lul·liana, arribem a la segona part del llibre, «Un itinerario ejemplar», al meu parer la més ambiciosa. En aquest bloc Aragüés analitza tota la producció exemplar de Llull, i a més, estableix alhora l'evolució progressiva en l'experimentació amb què el beat busca satisfer millor els seus propòsits. Si ja és meritori l'esforç dut a terme per sistematitzar el variable corpus lul·lià, més encara és justificar l'itinerari creatiu de manera cronològica, aportant les claus que el mouen a l'experimentació incessant i a l'adopció o invenció de noves formes. El treball d'Aragüés, per tant, excedeix la mera descripció tipològica per endinsar-se en la complexa i variant personalitat literària del beat i aporta noves claus interpretatives en relació amb l'ús de l'exemple.

Els huit estudis que conformen aquesta part bé poden ser llegits de manera independent, perquè se centren en diferents obres del mallorquí, o millor dit, en diferents períodes creatius, tot i que només la lectura global ofereix la visió de conjunt de l'excepcional corpus lul·lià. Així, el capítol sisé analitza les obres més primerenques, caracteritzades per l'ús, encara poc ambiciós, del símil i l'analogia. El seté aborda els temptejos narratius ja presents en la novel·la del *Blaquerna*. El

huité i el nové donen compte d'estratègies més creatives de Lull en inventar noves formes exemplars, com ara el «miracle fictici», present en el *Llibre d'Ave Maria* i el *Llibre de Santa Maria*, o els «contes efimers», emprats al *Llibre de meravelles*. No pot faltar en un estudi sobre la literatura exemplar lul·liana un capítol específic dedicat al *Llibre de les bèsties*, tal volta l'obra més analitzada des d'aquesta perspectiva, però sobre la qual, tanmateix, Aragüés també revela algunes claus interpretatives noves que el singularitzen en relació amb la tradició faulística en què s'insereix. Els darrers tres capítols analitzen els nous usos de l'exemplaritat al marge de l'ambició novel·lesca, com ara els proverbis «artístics» de l'*Arbre exemplifical* (cap. 11); els mecanismes per crear nous exemples que s'articulen a la *Rethorica nova* (cap. 12); i, en darrer lloc (cap. 13), les formes exemplars presents en les obres tardanes, com ara els sermons i els tractats (*Liber de praedicatione*, *Summa sermonum*, etc.)

Paga la pena destacar, com a apunt final, que a l'estudi es fa un ús exhaustiu de la bibliografia més actualitzada en relació amb la matèria (trobem fins i tot referències a ítems publicats el mateix 2016). S'agraeix, en conseqüència, poder comptar amb un apartat bibliogràfic exhaustiu sobre la qüestió, que aborde tant aspectes formals i retòrics de literatura exemplar, en general, com sobre el corpus lul·lià, en particular.

Comptat i debatut, l'estudi d'Aragüés reuneix tots els elements essencials per esdevenir un tractat de referència en la qüestió, i només ens resta que celebrar la seua apariació que de segur generarà noves reflexions sobre el geni lul·lià. I és que és aquest, encara que semble obvi, el principal mèrit de l'autor que cal posar en relleu: haver contribuït amb les seues anàlisis a oferir noves mostres de la genialitat literària del beat mallorquí.

GORDON, Bernat de: *La traducció catalana medieval del Lilium medicine de Bernat de Gordon. Estudi i edició del fragment conservat (llibre VII, antidotari)*, introducció i edició d'Antònia Carré i Lluís Cifuentes, London: Queen Mary, University of London, 2017; «Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar», 76.

RAIMON SEBASTIAN

Universitat de Barcelona

raimonsebastianatorres@gmail.com

L'estudi i edició que ressenyem versa sobre l'únic testimoni conservat d'un fragment de la traducció en català del *Lilium medicine* de Bernat de Gordon, localitzat a la Biblioteca Colombina de Sevilla (ms. 7-4-27). Tot i que només preservem els darrers cinc capítols del llibre setè, aquesta edició és de gran importància i necessària, ja que testimonia que els passatges editats estan extrets d'una traduc-

ció catalana completa no conservada del *Lliri de medicina*, tal com asseveren Carré i Cifuentes. Aquests dos especialistes en literatura medieval catalana d'una llarga trajectòria en la recerca sobre les obres tècniques d'aquest període duen a terme un excel·lent treball previ a l'edició del text amb un estudi del *Lilium medicine*, format per vuit apartats que contenen des del context de producció mèdica dels segles XIII al XV a la Corona d'Aragó a l'anàlisi exhaustiva i minuciosa del text català conservat.

Al primer bloc de l'estudi els editors presenten l'ús de les llengües vernacles en els tractats de medicina i ciència a la Corona d'Aragó durant el segle XIII. És de gran interès apreciar com s'insisteix en el públic lector d'aquest tipus d'obres —anàlisi moltes vegades oblidada per la filologia. Tot i que al segle XIII les primeres traduccions catalanes estan relacionades amb les corts reials catalanoaragonesa i mallorquina, ja a finals d'aquesta centúria i durant el segle XIV el públic d'aquests tractats vinculats a la medicina pràctica són o bé professionals de la medicina o bé ciutadans que obtenen aquests manuals per a ús particular.

A partir sobretot dels treballs de Luke Demaitre, Carré i Cifuentes resumeixen les poques dades biogràfiques que consten de l'autor del *Lilium medicine*. No obstant això, gràcies a la gran producció literària de Bernat de Gordon i la seva tasca com a docent a la Universitat de Montpeller poden traçar-ne la vida. Cal destacar la fama posterior de l'obra, en què prevalgué el nom de *Gordonius* com a títol per al *Lilium medicine*. Amb el nom de *lo Gordó* és com apareix en els inventaris i registres notariaus catalans l'obra llatina i la traducció catalana. L'èxit d'aquesta obra dins del gènere de les *practicae* fou «abordar les malalties i la terapèutica amb una ordenació lògica i una relativa senzillesa i concisió» i fou «destinat més a la pràctica que a l'estudi» (ps. 30-31). Amb aquesta claredat narrativa els editors prossegueixen amb l'anàlisi del contingut dels set llibres del *Lilium*, cabdal per entendre l'obra en el seu conjunt. Al següent bloc destaquen la importància de l'antidotari del llibre setè del *Lilium*, capítol habitual en aquest tipus de manuals i que moltes vegades podien circular de manera autònoma a l'obra. Cal destacar l'anàlisi escrupolós sobre els *repertoris de simples, antidotaris i experimenta* que foren les eines dels metges universitaris medievals per prescriure medicaments. A més, expliquen la formulació de les receptes per així poder comprendre millor el text editat. Exemples com la *R* inicial, abreviatura de la forma imperativa llatina de *recipe* (pren), o l'explicació de les unitats de mesura i els seus equivalents actuals ajuden a una millor comprensió posterior del text.

A continuació, posen de manifest la difusió del *Lilium medicine* tot constatant els cinquanta-tres manuscrits llatins conservats, de bona part dels quals podem consultar-ne la localització a l'índex de *còdexs i d'edicions antigues* de les pàgines 159 i 160 de la present edició. També podem trobar en aquest mateix índex les onze edicions impreses llatines més antigues. Seguidament, els estudiosos analitzen les traduccions conservades en set llengües diferents (alemany, francès, irlandès, anglès, castellà, català i en hebreu), tot demostrant que la difusió d'aquesta obra va més enllà dels cercles acadèmics de l'època.

Els editors analitzen els inventaris *post-mortem* en què apareix el *Lilium medicine* a la Corona d'Aragó, tot aportant una taula (p. 47) en què es posa de manifest la difusió de l'obra tant en llatí com en català per part d'un públic especialista, principalment d'apotecaris, físics, barbers-cirurgians i cirurgians, tot i que en destaquen dos casos en què no es troben vinculats a aquest món com són l'abat de Montserrat i un jurista. S'ha de destacar el treball del professor Cifuentes en què documenta per primera vegada, en un inventari del barber-cirurgia Joan Vicenç, una traducció catalana del *Lilium medicine*. A més, el mateix estudiós trobà dos testimonis catalans de Bernat de Gordon, un d'atribució falsa, i el segon que és el que estudien Carré i Cifuentes en aquesta edició. El capítol setè del *Lilium* es troba dins d'un manuscrit miscel·lani (el ms. 7-4-27 de la Biblioteca Colombina de Sevilla) copiat per un barber-cirurgia, Vicenç de Colunya —probablement oriünd de Colònia—, del qual en podem reconstruir parcialment la vida gràcies als estudis sistemàtics de Carré i Cifuentes.

Al següent punt duen a terme una anàlisi del contingut de les tretze peces del manuscrit miscel·lani 7-4-27 de la Biblioteca Colombina de Sevilla, que tracten sobre medicina pràctica i terapèutica. La precisió en la descripció codicològica de Carré i Cifuentes fa que al lector no li sigui necessària la consulta del manuscrit (ps. 54-55). Hem de destacar que en obres miscel·lànies com aquestes té un gran valor fer un estudi del contingut i no obviar-lo com acostuma a ocórrer a l'hora d'editar obres concretes dels manuscrits. El còdex està constituït per tretze peces de les quals tres no són identificades. La dificultat rau en què no són molt extensos, hi ha una manca de fonts citades i es troben en una llengua vernacla i no pas en el seu original llatí o àrab. A més, hem de tenir en compte el gran nombre d'obres mèdiques en circulació durant l'Edat Mitjana. Per una banda, algunes d'aquestes no ens han arribat fins avui i, per l'altra, en posseïm un gran nombre que no han estat editades no només per no haver despertat l'interès d'alguns filòlegs, sinó per la dificultat que representen. És interessant observar com Carré i Cifuentes senyalen el fet que intervingueren quatre mans en la confecció del manuscrit i que una d'aquestes hi introdueix gal·licismes. Apunten —tot i que ens movem en el terreny de l'especulació— que probablement podria ser un dels aprenents del barber-cirurgia d'origen francès. A més, expliquen com és que el text del *Lilium* es troba disposat en dos apartats diferents del text.

Analitzar les característiques de la traducció catalana del *Lilium medicine* és d'un gran mèrit, ja que s'enfronten a un text tècnic amb construccions gramaticals molt estrictes juntament amb llargues enumeracions de plantes i medicaments que en dificulten un estudi lingüístic. A més, hem de comptar que no existeixen edicions crítiques modernes de l'obra i, per tant, empen les primeres edicions impreses del segle xv —un total de quatre— juntament amb un manuscrit llatí copiat a Montpeller en el primer quart del segle xiv (p. 66). Tal com acostuma a succeir en aquest tipus d'obres, es troben alguns salts interlineals i es confonen en alguns casos els pesos i les mesures. A l'hora d'establir un text com a base són sorprenents les discrepàncies que es troben entre les primeres edicions,

que dificulten encara més el fet de poder jutjar correctament la traducció catalana, ja que en alguns casos tant ens podem trobar amb una variant del text com amb un error del traductor. Gràcies a una sèrie d'exemples, Carré i Cifuentes senyalen que l'edició de Nàpols podria ser propera a la branca del text català editat. Cal destacar que apareixen formes catalanitzades no documentades a diccionaris com el DCVB o el DECAT. Demostren que alguns elements de la traducció són propis de la *scripta* librària primitiva del català, fet pel qual es podria datar la traducció a les primeres dècades del segle XIV, durant el regnat de Jaume II. A més, el fragment conservat provindria d'una traducció completa de l'obra, que sabem que va existir gràcies als estudis de Cifuentes. A continuació, analitzen les traduccions ibèriques i franceses i en descarten qualsevol filiació possible amb la traducció catalana.

La valoració que es pot extreure de l'edició és d'una gran correcció, ja que en primer lloc reordenen de manera lògica i consecutiva el contingut del *Lilium medicine* i, a més, corregeixen amb un gran escrúpol filològic els errors de la traducció no sempre fàcils de percebre per no posseir una edició crítica llatina del text. A més, hem de tenir en compte que, com que es tracta d'un antidotari, moltes vegades es troben llargues enumeracions de vocables no sempre fàcils de corregir, ja que no hi ha un context prou reeixit per poder restablir el terme correcte. Són de gran interès els índexs que es troben al final de l'obra, tot posant especial atenció al farmacològic, ja que no només recull els vocables, sinó que Carré i Cifuentes senyalen les formes i variants no documentades de termes catalans juntament amb llatínisms tampoc documentats en glossaris. Finalment, els altres dos índexs —*noms i obres* i l'índex de *còdexs i edicions antigues impreses*— són de gran ajuda per localitzar no només les obres que surten al llarg de l'estudi i l'edició, sinó per tenir un coneixement més òptim de les edicions i còdexs conservats del *Lilium medicine*.

Així doncs, l'estudi i edició d'aquest fragment de l'obra de Bernat de Gordon és imprescindible, ja que no només surt a la llum l'únic testimoni fragmentari conservat en català del *Lilium medicine*, sinó que demostra la pervivència d'una traducció catalana completa perduda. El fet que només posseïm aquest testimoni dins d'un manuscrit miscel·lani demostra que l'obra, i en especial l'antidotari, tenia una gran difusió entre el món mèdic i la burgesia urbana que volien accedir a aquests coneixements. Provenint d'un antígraf llatí, aquest fragment és analitzat des d'una visió filològico-històrica més àmplia. Per tant, Carré i Cifuentes no l'estudien com un simple text aïllat d'una traducció catalana del *Lilium medicine*, sinó dins del contingut del manuscrit miscel·lani i de la producció mèdica de l'època. A més, tenen en compte com l'obra de Bernat de Gordon interessava un nou públic lector —anàlisi de vegades absent en els estudis filològics actuals, però imprescindible per conèixer millor aquest patrimoni cultural.

SOLER, Abel: *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context del Curial e Güelfa*, pròleg d'Antoni Ferrando, 3+1 volums, València: Institució Alfons el Magnànim - CVEI - Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de la Universitat de València, 2017, 1182 + 1590 + 466 + 1943 ps.

LOLA BADIA

Universitat de Barcelona, Dept. de Filologia Catalana i Lingüística General
lola.badia@ub.edu

Imitant l'Anònim del *Curial* el prologuista d'aquesta vasta obra es descarrega de la seva dedicació al *Curial e Güelfa* —*Nunc dimittis*—, tot deixant en mans d'Abel Soler la tasca de glossar-ne la natura renaixentista, fruit de la cultura i de la política de la cort del Magnànim. El desenvolupament d'aquesta tasca es desplega en el tres volums que segueixen, precedits d'una declaració de principis de l'autor, la «Introducció», ps. 23-37, on la metodologia emprada pren com emblema una citació d'Umberto Eco, segons la qual «davanti a un libro non dobbiamo chiederci cosa dica ma cosa vuole dire». Abel Soler sap molt bé d'entrada què vol dir-nos el *Curial*. Sap que és escrit en valencià de València (hi ha els termes «alqueries», «marjals» i «raboses»), que és una obra humanísticorenaixentista i que és fruit de l'entorn políticocultural del Magnànim; per això l'autor ha de ser un parlant de valencià, humanista i documentat a Nàpols entre 1442 i 1458 en l'entorn reial, i d'aquí la descoberta de la figura d'Enyego d'Àvalos, un toledà que, havent passat la primera joventut a València, va adquirir-ne la llengua per usar-la a la seva maduresa com a vehicle literari quan es trobava a la Nàpols alfonsina. Allí és on d'Àvalos s'expressa en una «llengua d'estat» —és a dir el català—, malgrat el «supremacisme lingüístic» dels castellans, documentat en el propi rei Alfons, ps. 95-139 i 438-439. Per donar suport a aquesta lectura del *Curial* es buida un enorme cabal de bibliografia secundària, que se cita amb generositat d'acord amb tries encaminades a fortificar els punts de vista de la «Introducció», i es creuen dades d'arxiu publicades en monografies amb informacions d'ordre molt divers, sempre amb el mateix disseny il·lustratiu.

El primer volum tracta d'«Enyego d'Àvalos i el Nàpols Alfonsí» en tres blocs titulats «Alfons el Magnànim, rei de Nàpols: context polític i cultural» (ps. 41-140), «L'humanisme italià, i els buròcrates i cortesans hispànics» (ps. 141-882) i «Un cavaller bibliòfil i lletraferit: Enyego d'Àvalos» (ps. 881-1141). El segon volum exhibeix el títol de «Les fonts literàries de la novel·la» i té un únic gran apartat, «Llengua, fonts i referents d'una novel·la amb projecció europea», que s'articula en els següents set epígrafs: «Un "lenguatge català" exquisidament construït» (ps. 11-145), «Interferència lingüística: castellà, italià, llombard, etc.» (ps. 146-285), «Referents catalans i castellans, i tradició trobadoresca» (ps. 286-486), «Literatura francesa i biblioteques llombardes» (ps. 486-595), «Dante, Petrarca, Boccaccio, i altres fonts italianes» (ps. 596-817), «*Commedi* de la *Commedia* i influxos humanístics» (ps. 818-1027), «Fonts de l'Antiguitat grecoromana i altres referents» (ps. 1028-1590).

El tercer volum porta el títol de «L'Europa cavalleresca i la ficció literària» i s'ofereix en dues parts. La primera, «L'ambientació del relat: el temps de la ficció i el temps de l'escriptura» ocupa un volum independent i està organitzat en tres seccions: «Toponímia, geografia, geopolítica i simbolisme» (ps. 15-102), «Un segle XIII actualitzat: cavalleria, música i luxe» (ps. 103-221) i «“Un falcó encapellat”. Heràldica i al·legoria» (ps. 221-466). La segona part del tercer llibre tracta de «Personatges literaris i referents històrics» en tretze capítols: «Curial el llombard: “lo millor cavaller del món”» (ps. 509-686), «La Güelfa, viuda protectora i senyora de Milà» (ps. 687-764), «Melchior: la caixa del tresor i la filosofia moral» (ps. 765-812), «La cort de Montferrat i els vells envejosos» (ps. 813-861), «El mite dinàstic i la duquessa d'Ostalriche» (ps. 861-957), «Làquesis, Tura i els llaços seductors de l'amor» (ps. 957-1014), «“Mala y són venguts”. Italians contra catalans» (ps. 1015-1110), «Curial, cavaller errant: el viatge a París» (ps. 1111-1208), «“Don Pedro” el Gran i els cavallers d'Aragó» (ps. 1209-1334), «El torneig de Melú i la guerra dels Cent Anys» (ps. 1335-1490), «Sanglier i el començ d'una odissea mediterrània» (ps. 1491-1622), «El captiveri a Tunis i el tresor de Camar» (1623-1804) i «De la batalla antiturca al “principat d'Orange”» (ps. 1805-1860).

Entre les ps. 1861 i 1944 A. Soler ofereix una «Recapitulació», on es recuperen les seves propostes: el *Curial* com a text català en context italià, la projecció europea i la datació de l'obra, els cortesans del Magnànim i la llengua del *Curial*, el «retrat robot de l'autor» que casa amb Enyego d'Àvalos, la vida d'aquest personatge projectada sobre el *Curial* i la seva capacitat d'escriure en llengua catalana tot i ser català d'adopció, la «cavalleria umanística» i les fonts clàssiques d'una novel·la cavalleresca.

Les conclusions en 6 punts només ocupen les ps. 1945-1946: el manuscrit únic del *Curial* és copiat a la Itàlia del nord entorn de 1447 i l'autor és Enyego d'Àvalos (Toledo?, ca. 1414-Nàpols, 1484). Aquesta destil·lació última de la proposta d'A. Soler —5.181 ps. en una i mitja— topa frontalment amb el que han observat els codicòlegs i els paleògrafs a propòsit del manuscrit únic del *Curial*, el 9.750 de la Biblioteca Nacional de Madrid, és a dir que és un producte ibèric des de tots els punts de vista i que la lletra recorda les de l'escribania del mestre racional de la Corona d'Aragó.¹ Al començament de l'acció del *Curial* es diu que Melchior, que assumeix la figura de l'autor dins de la ficció, tenia cinquanta anys (BADIA & TORRÓ 2011: 122); ho han argumentat bons lectors de la novel·la des de COMAS (1968: 61-65) i Soler ho abona.² Segons les conclusions finals, però, l'any 1447, quan s'hauria dut a terme la còpia del manuscrit de Madrid, el presumpte autor, Enyego d'Àvalos, nascut cap al 1414, en tenia uns trenta-tres.

1. GIMENO (1993 i 1994), PERARNAU (1992), HERNÁNDEZ I RUIZ (1992), AVENOZA (2012) i SÁNCHEZ (2012).

2. BOHIGAS (1982: 318-319); SALUDES (1998a: 201-2); BADIA & TORRÓ (2011: 17-19); ESPADALER (2012).

L'enorme quantitat de materials presos en consideració fa que l'obra que comentem resulti estimulante per a lectors a la recerca de dades sobre la cultura del segle xv i dels ambients napolità i milanes en particular: es tracta, com s'ha vist, d'un treball enciclopèdic de dimensions imponents. De tota manera és recomanable una verificació acurada de les informacions que hom en pugui extreure, perquè, atès el que passa amb les conclusions, podria resultar que no fossin del tot operatives. Malauradament l'*onus probandi* recau pesadament sobre l'usuari, perquè els volums d'A. Soler ni porten bibliografia final ni estan dotats d'índex de noms i d'obres citades, que són requisits de cortesia i honestat intel·lectual, avui dia quasi a tot arreu imprescindibles per a l'homologació d'un producte de l'ambició del que se'ns ofereix. Tampoc no respon a la normativa de tesis doctorals —els volums que ressenyem reproduïen, sembla que intocada, la tesi que A. Soler va defensar a la Universitat de València el 28 de novembre de 2016—, la metodologia descrita a la «Introducció» citada més amunt no formula cap hipòtesi a provar, sinó que assumeix unes coordenades interpretatives que reorienten les dades preses en consideració. Les conclusions immediatament objectables de les ps. 1945-1946 desmereixen la feinada descomunal que les precedeix i contravenen, per tant, la normativa bàsica de les tesis doctorals i de la recerca en humanitats en general.

Abans de la publicació de la monografia completa *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context del «Curial e Güelfa»*, A. Soler va difondre els seus arguments per l'atribució del *Curial* a Enyego d'Ávalos a Soler 2017a, 2017b, 2017c i 2017d. Heus ací una mostra de les ressenyes crítiques que en van elaborar BADIA & TORRÓ (2017a i 2017b), relativa a la medalla de Pisanello d'on procedeix l'efígie d'Enyego d'Ávalos reproduïda emblemàticament a la coberta del primer volum de l'obra que comentem.

Segons Soler, en la medalla dissenyada per Pisanello [vol. I, ps. 1069-1104] per a Enyego d'Ávalos, la qual conté al revers l'escut d'Aquil·les, hi ha representat un paisatge descrit en un capítol crucial del *Curial*: el somni al Parnàs. Hom ho presenta com una prova coadjuvant de l'autoria del *Curial*. L'escut d'Aquil·les és el primer i més famós exemple d'ècfrasi poètica d'una obra d'art: al cant 18 de la *Iliada* Hefest forja per a Aquil·les un escut que evoca una visió completa del cosmos. Els estudiosos de Pisanello estan d'acord que en la medalla hi ha una representació simplificada de l'escut d'Aquil·les homèric. El cant 18 de la *Iliada* descriu una obra d'art imaginària. El que Hefest forjà exactament en l'escut és, en últim terme, impossible de visualitzar. Pisanello tingué l'audàcia de reduir aquest univers representat en l'escut d'Aquil·les en l'espai d'una medalla. Tothom pot veure-hi el cel i les constel·lacions, la terra i l'oceà; en el paisatge central, un parell de muntanyes separades per una vall boscosa amb muntanyes de forma cònica al fons. Els edificis en primera línia semblen una ciutat emmurallada a l'esquerra i un altre edifici de grans dimensions a la dreta, que tant podria ésser un castell com una església, els quals evocuen el motiu de les dues ciutats: la ciutat en pau i la ciutat en guerra.

Soler interpreta que la ciutat de l'esquerra és Tebes, que les dues muntanyes separades són el Parnàs de doble cim, residència de les Muses, i la construcció de la dreta és el temple d'Apol·lo, d'acord amb el paisatge del capítol del somni al Parnàs del *Curial*. Encara més, el revers de la medalla del Pisanello conté dos escuts. En la part superior tothom pot veure l'escut dels d'Ávalos, ornamentat amb dues branques de roses que repliquen la punta corbada de l'escut, exactament el mateix escut d'armes sobre la llosa del vas sepulcral de la capella d'Ávalos, on fou sebollit Íñigo d'Ávalos, a l'església de Sant'Anna dei Lombardi de Nàpols. El conjunt crea l'efecte visual que l'univers representat a través d'una reproducció de l'escut d'Aquil·les penja de l'escut dels d'Ávalos. A la vora de les medalles es llegeixen la firma de Pisanello («opus Pisani pictoris») i el mot «per vui se fa», on «vui» —és a dir «vós»— designa Íñigo d'Ávalos representat a l'anvers de la medalla i al revers per l'escut familiar. El subjecte passiu és la medalla amb l'escut d'Aquil·les convertit en un penjoll de l'escut d'armes dels d'Ávalos. Si Íñigo d'Ávalos correspon a Aquil·les, Pisanello correspon a Hefest. En canvi, Soler pel mateix procediment que veu «el doble cim del Parnàs, la Tebes emmurallada per Cadme, el temple d'Apol·lo, llorers de sapiència i vinyes de Bacus», interpreta que el mot «per vui se fa» s'adreça a les Muses, representades (no sabem per què) per les dues branques de roses. Al capítol del somni al Parnàs del *Curial*, Apol·lo i les Muses s'apareixen en somnis a Curial. Aquesta interpretació personal i no homologable es presenta com a prova concloent que l'autor del *Curial* i el comitent de la medalla són la mateixa persona.

La lleugeresa amb què se seleccionen, combinen i interpreten les dades per confirmar una proposta de lectura oferta com a segura des del començament del treball condiona severament el valor probatori dels arguments que sostenen l'aspecte més trencador del treball d'Abel Soler, l'autoria del *Curial* atribuïda a d'Enyego d'Ávalos. És un problema que el lector haurà de sospesar a l'hora d'acceptar les moltes i diverses aportacions contingudes en una obra tan ambiciosa i de dimensions tan insòlites dintre del panorama acadèmic contemporani.

BIBLIOGRAFIA

- AVENOZA (2012): Gemma Avenoz, «De nou sobre el ms. del *Curial e Güelfa*. Una aproximació codicològica», dins FERRANDO (ed.) 2012: I, 3-19.
- BADIA & TORRÓ (2011): Lola Badia i Jaume Torró (eds.), *Curial e Güelfa*, edició crítica i comentada, Barcelona: Quaderns Crema.
- (2017a): *Informe sobre la hipòtesi d'atribució de «Curial e Güelfa» a Íñigo d'Ávalos / Informe sobre la hipótesis de atribución de «Curial e Güelfa» a Íñigo d'Ávalos / A Report on the Hypothesis of Attribution of «Curial e Güelfa» to Íñigo d'Ávalos*. En línia a: < <http://www.narpan.net/documents/InformeCurial.pdf> > [Consulta 28-6-2018].
- BADIA [& TORRÓ] (2017b): Lola Badia i Jaume Torró, «No sabem qui va escriure el *Curial e Güelfa*», *Serra d'or*, 695 (novembre de 2017, ps. 26-28 [762-764]).

- BOHIGAS (1982): Pere Bohigas, «*Curial e Güelfa*», dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona: PAM, ps. 295-319. [Refosa de: «Notes sobre l'estructura del *Curial e Güelfa*», dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, III, ps. 607-619 i «*Curial e Güelfa*», dins *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 1973)*, R. B. Tate-Alan Yates (ed.), Oxford: The Dolphin Book, ps. 219-234].
- COMAS (1968): Antoni Comas, «Escolis a *Curial e Güelfa*», dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Barcelona: Taber, ps. 63-64.
- ESPADALER (2012): Anton M. Espadaler, «*Curial e Güelfa*. El jo de l'autor i la història», dins FERRANDO (ed.) 2012: I, 277-286.
- FERRANDO (2012): Antoni Ferrando (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre «Curial e Güelfa»*, 2 vols., Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- GIMENO (1994): Francisco M. Gimeno, «Notes d'un paleògraf a propòsit del matritensis 9.750 de la Biblioteca Nacional (*Curial e Güelfa*)», *Caplletra*, 15, ps. 75-88.
- HERNÁNDEZ GARCÍA & RUIZ DE ELVIRA (1992): Carmen Hernández García i Isabel Ruiz de Elvira, «Estudio sobre la encuadernación del Ms. 9750 de la Biblioteca Nacional de Madrid: *Curial e Güelfa*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, ps. 373-377.
- PERARNAU ESPALT (1992): Josep Perarnau Espelt, «El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, ps. 363-377.
- SALUDES AMAT (1998a): Ana Maria Saludes Amat, «Ricerca paradigmatica o trionfo delle letterarietà nelle strategie narrative del *Curial e Güelfa*», dins *Echi di memoria. Scritti di varia filologia, critica e linguistica in ricordo di Giorgio Chiarini*, Florència: Alinea Editrice, ps. 197-211.
- SÁNCHEZ HERNANPÉREZ (2012): Arsenio Sánchez Hernanpérez, «Nuevas observaciones sobre la encuadernación del Ms 9750 *Curial e Güelfa* de la Biblioteca Nacional de España», dins FERRANDO (ed.) 2012: I, 105-110.
- SOLER (2017a): Abel Soler, «Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?», *Estudis Romànics*, 39, ps. 137-165.
- (2017b): «L'atribució hipotètica de *Curial e Güelfa* a Enyego d'Àvalos (Consideracions sobre un "informe" de L. Badia i J. Torró)», *Scripta*, 9, ps. 165-193.
- (2017c): «L'autor del *Curial e Güelfa* al descobert», *Serra d'or*, 690, ps. 49-52.
- (2017d): «Inico d'Àvalos, la "caballeria humanística" y el Nápoles de Alfonso I: *Curial e Güelfa*», *Archivio Storico per les Province Napoletane*, CXXXV, ps. 33-59.

CANADELL RUSIÑOL, Roger: *Josep Anselm Clavé. Una vida al servei de la cultura i la llibertat*, Barcelona, Editorial Comanegra, 2016.

JOAN MARTORI

Universitat Autònoma de Barcelona, Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània (GELCC)

martori.joan@gmail.com

Josep Anselm Clavé i, més concretament, el seu activisme cultural, han estat sotmesos a consideracions molt diverses al llarg de la història. Com també s'ha anat produint amb figures com les de Jacint Verdaguer o Àngel Guimerà, amb les especificitats de cada cas. Pel que fa a Clavé, uns el convertiren en un mite, altres, amb l'afany de fer-se amb el seu llegat, el sotmeteren a un procés d'assimilació i anostrament fins a desvirtuar la seva significació històrica, i encara uns altres s'encarregaren de desnaturalitzar-lo perquè la seva trajectòria vital no s'adeia a la concepció de l'artista i del gestor cultural que defensaven. És en aquest punt que esdevingué necessària una recuperació crítica de la figura o, si més no, acadèmica.

En el tractament de Clavé per part de l'Acadèmia s'ha produït un altre joc d'imatges que, en alguns casos, esdevenen complementàries. El materialisme històric practicant indefectiblement havia de sentir-se atret per l'estudi de la significació de l'obra de Josep Anselm Clavé. Ricard Vinyes (VINYES 1989) aportà una de les visions més sintètiques i precises que s'hagin establert sobre aquesta qüestió. La seva visió de Clavé, però, pagava la servitud d'haver-se posat al servei d'una tesi general sobre la cultura comunista a Catalunya. Així Vinyes hi tendí a ressaltar el component revolucionari i innovador de l'obra claveriana. Que entengué com un programa d'intervenció político-cultural, tot establint les filiacions ideològiques que el fonamentaven. Hi remarcà les estratègies que va seguir Clavé, encaminades a la renovació moral de les classes subalternes. Una moral que calia entendre com l'adquisició d'hàbits culturals destinats a fer prendre consciència de la pròpia dignitat de classe. Joaquim Molas, d'acord amb el seu tarannà, tres anys abans, havia donat una visió de l'activisme claverià un tant programàtica, i també menys monolítica. Considerà l'activitat de Clavé com un programa que el seu propi impulsor s'hauria prefixat de ben jove, orientat a la «redempció artística de la classe treballadora» (MOLAS 1986: 44). Però al mateix temps ofería una imatge de Josep Anselm Clavé oberta a la necessitat de considerar les diverses dimensions del personatge: com a director i empresari i com a poeta i compositor, diferenciades, la qual cosa no volia dir desconnectades. A més de suggerir una necessària anàlisi del seu vessant més específicament polític, que presentava, segons Molas, «interrupcions i clarobscur» que convenia explicar.

Roger Canadell, en la seva tesi doctoral sobre Josep Anselm Clavé i l'escritura, que, pel que sé, es troba en procés de revisió i publicació, estableix una nova imatge de Clavé, més evolutiva. Considera el que anomena «projecte cultural claverià» com una «unitat de plantejaments, d'objectius, d'idees, etc.» (CANADELL

2012, vol. III: 1601), com no podia ser d'altra manera. Però el seu rastreig per la trajectòria del personatge, plena d'encerts, fracassos i de vicissituds de tot ordre, especialment en la seva dimensió d'empresari i política, el porten a remarcar les diferents estratègies que Clavé hagué d'adoptar per a la consecució dels seus propòsits. Fa l'efecte, doncs, que amb Roger Canadell la visió de Ricard Vinyes s'hagués ajustat encara més a la realitat a partir de les insinuacions que havia fet Joaquim Molas.

Al cap d'uns anys de presentada la tesi de Canadell, a propòsit de la celebració dels vint anys de la fundació del TNC, la temporada 2016-17 s'obrí amb l'estrena de *L'Aplec del remei* (29-9-16) de Josep Anselm Clavé. Per tal de complementar l'esdeveniment, entre altres activitats, s'havia encarregat la publicació del llibre de Roger Canadell que comentem, que corria paral·lela a l'edició de *L'Aplec del Remei* a cura d'Albert Arribas (CLAVÉ 2016).

El mèrit del text de Roger Canadell, una derivada divulgativa d'una petita part de la seva recerca doctoral prèvia, rau en el fet que el seu autor ha sabut trobar el registre, el to i l'extensió adequada a un text divulgatiu, de divulgació acurada, com ho és aquest. Com si, en el millor dels sentits, es tractés d'una biografia de butxaca.

El lector, a partir de la descripció de l'itinerari de Clavé que té en compte tots els seus vessants incardinats cronològicament (personal, poètic, d'articulista, empresarial i polític) hi trobarà descrita la materialització de la passió i el coratge d'una *self-made man*, autodidacte, —forjats des de baix, com diríem ara. Que aconseguí implantar des de la iniciativa privada una política cultural adreçada a les classes populars, que, entre altres qüestions, acabà constituint una alternativa als signes identitaris que la institució del Jocs Florals estava construint a través d'un programa adreçat a les elits del país. L'activisme cultural de Clavé comportà que amb el temps es convertís en un home d'empresa. A partir d'una lectura atenta del llibre de Roger Canadell descobrim com Clavé desplegà iniciatives que el portaren a utilitzar les estratègies de màrqueting més avançades del moment que tenien per finalitat oferir un «producte» de contingut «filantròpic», amb un component decididament regenerador dels costums de les classes treballadores, que impactà en la indústria de l'espectacle orientada al consum cultural de masses, però també en l'espai públic. En aquest sentit, Josep Anselm Clavé utilitzà els canals de distribució més avançats i efectius que tenia al seu abast i orientà la gestió de la seva producció a aconseguir un radi d'acció cada cop més ampli. Amb el seguiment d'estratègies comercials ambicioses però amb una producció molt condicionada per l'ambient polític enrarit, canviant i, sovint convuls, que a moments es respirava en el país i, encara més, per les vicissituds derivades del compromís polític que Clavé adoptà com una divisa (recels de les autoritats cap a la seva feina, deportacions a Maó-Palma i Madrid, acusació d'implicació amb l'assassinat del General Prim, càrrecs polítics que ostentà, etc.).

Aquesta biografia, que té com a eix vertebrador l'evolució de l'obra escrita de Clavé, poètica i periodística, ajuda a comprendre com el projecte associatiu de

Clavé va contribuir a l'afermament del que Roger Canadell (CANADELL 2016) ha anomenat en uns altres papers com el «mite republicà».

Tot plegat em fa pensar que en un altre país, i no precisament els EUA, Josep Anselm Clavé hauria esdevingut una icona del progrés, no del progrés aparellat a la consecució del somni americà, sinó del progrés cultural i emancipador, és clar. I potser a aquestes alçades a Roger Canadell ja li haurien plogut ofertes per posar-se a treballar en el guió d'una vida tan interessant i significativa per a la cultura de masses com ho és la de Josep Anselm Clavé. Si més no, la contribució de l'estudiós, com, per altra banda, la iniciativa del TNC, han ajudat a dedicar-li més atenció. El que no tinc tan clar és si el projecte claverià, fonamentat en uns principis sòlids i conduït per la força de les conviccions del seu creador, amb fermesa i perseverança, haurà actuat de mirall per remoure la consciència dels responsables de la política cultural d'avui dia, tot tenint en compte les moltes adversitats que Clavé hagué de superar i els minsos recursos amb què comptà per tal de culminar els seus assoliments, els efectes dels quals s'allargaren més enllà de la seva mort. Tant de bo el llibre de Roger Canadell fos en la tauleta de nit dels representants de la classe política. Seria desitjable que el seu contingut actués d'inspiració per superar l'ostracisme a què ben sovint sembla que es condemnin les bones reflexions històriques, aliçonadores, com aquesta. Tan necessàries per a la construcció d'un món més «vivable»!

Per acabar: em ve a la memòria el llibre *El gran Borràs. Retrat d'un actor* de Francesc FOGUET i Isabel GRAÑA (2007) o una altra iniciativa del museu de Badalona sobre Margarida Xirgu (FOGUET 2010), com uns exemples de divulgació, entre d'altres. I editats, en aquell cas, amb més esplendidesa quant al paper, al disseny i a les il·lustracions (més costosos, per tant), que el de Roger Canadell. Crec que d'una manera o altra s'hauria d'aprofundir en el seguiment d'aquesta via per tal de facilitar que la informació sobre els referents de la cultura del país arribin al gran públic.

BIBLIOGRAFIA

- CANADELL (2012): Roger Canadell, *Josep Anselm Clavé i l'escriptura: obra poètica i periodisme cultural*, [Tesi doctoral inèdita], Dept. de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona. També a Dipòsit digital de la Universitat de Barcelona: <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/41627>>
- (2016): *La construcció de mites republicans en l'obra de Josep Anselm Clavé*, A fons, *L'aplec del Remei*, TNC. En línia a: <<https://www.tnc.cat/ca/laplec-del-remei>> (Títol original: «The construction of Republican myths in the work of Josep Anselm Clavé», publicat a Magí Sunyer i Emili Samper (eds.), *The Myths of the Republic: Literature and Identity*, Kassel: Edition Reichemberger, 2016. Traducció: Roger Canadell).
- CLAVÉ (2016): Josep Anselm Clavé, *L'Aplec del Remei*, Edició i pròleg a cura d'Albert Arribas, Barcelona: Arola Editors.

- FOGUET (2010): Francesc Foguet, *Margarida Xirgu, cartografia d'un mite. De Barcelona a Punta Ballena*, Badalona: Museu de Badalona; «Col·lecció Biografies Badalonines» 3. En línia a: <https://issuu.com/maeartsesceniques/docs/margarida_xirgu_cartografia_d_un_mite>
- FOGUET & GRAÑA (2007): Francesc Foguet i Isabel Graña, *El gran Borràs. Retrat d'un actor*, Badalona: Museu de Badalona; «Col·lecció Biografies Badalonines» 2.
- MOLAS (2009): Joaquim Molas, «La literatura popular. Josep Anselm Clavé. Frederic Soler i el seu cercle», dins *Panorama Crític de la Literatura Catalana. Segle XIX*, IV, Barcelona: Vicens Vives, ps. 110-115. Extret de Joaquim Molas (1986), amb la col·laboració de Xavier Fàbregas i Josep Massot, «La nova literatura popular; tradició i modernitat», dins Joaquim Molas (dir.), *Història de la literatura catalana*, Part Moderna, VIII, Barcelona: Ariel, ps. 9-22.
- (1986): Joaquim Molas amb la col·laboració de Xavier Fàbregas i Josep Massot, «Josep Anselm Clavé», dins «La nova literatura popular; tradició i modernitat», dins Joaquim Molas (dir.), *Història de la literatura catalana*, Part Moderna, VIII, Barcelona: Ariel, ps. 41-49.
- VINYES (1989): Ricard Vinyes, *La presència ignorada. La cultura comunista a Catalunya (1840-1931)*, Barcelona: Edicions 62.

BRIZ, Francesc Pelai: *Lo llibre de ma vida*, introducció, edició i notes de Ramon Panyella, Lleida: Punctum, 2017: «El Vuit-cents», 13.

MARGALIDA TOMÀS

Societat Verdguer
mtomasvidal@gmail.com

Lo llibre de ma vida, de Francesc Pelai Briz, era una obra llargament esperada des que el responsable de l'edició, Ramon Panyella (autor també de la imprescindible monografia, *Francesc Pelai Briz: entre la literatura i l'activisme patriòtic*, 2013) ens en va donar a conèixer la seva existència en unes ja llunyanes jornades d'estudi celebrades el 2011. El volum s'inscriu en la col·lecció *El Vuit-cents*, de l'editorial Punctum, una col·lecció en què han aparegut una sèrie de títols que posen a l'abast material d'època fins ara inèdit o dispers i de dificultosa consulta, sigui obra literària (*Cor infinit i altres poemes*, de Joaquim Bartrina), correspondència (*Correspondència. Àngel Guimerà i Jaume Ramon i Vidales, 1865-1898*) i, molt especialment, material autobiogràfic (*Escrits autobiogràfics, 1872-1889*, de Josep Yxart; *Records*, de Pere Aldavert; *Cartes sobre el renaixement*, de Marià Aguiló), grup en què s'inscriu també *Lo llibre de ma vida*.

Briz, com explica Panyella a la introducció, anuncià les seves memòries a finals de 1882, i aquestes començaren a aparèixer per capítols a les pàgines de *La Il·lustració Catalana* dirigida per Francesc Matheu dos anys després. La publicació quedà interrompuda després d'aparèixer-hi tretze lliuraments (març-novembre

de 1884), als quals seguí només el dedicat a Milà («Lo Pros Bernat»), escrit arran de la seva mort però que no veié la llum fins el 15 de març de 1886. La resta de capítols, vuit més, quedaren inèdits; després d'anys de desaparició, finalment es pogueren recuperar i ara tenim a les mans el llibre complet. Un llibre redactat entre 1882 i 1885 i que, malgrat el títol que tingué des del principi, *Lo llibre de ma vida*, no és pròpiament una autobiografia, sinó més bé un llibre de records, un llibre de memòries, i encara, molt escorat a uns anys determinats, la dècada dels seixanta, «el seu temps mític», en paraules de Panyella. En aquest sentit, és significatiu que els dos únics capítols dedicats a la dècada dels setanta se centrin en dos moments de conflicte entre els literats catalans, en els quals Briz estigué implicat: les lluites per controlar els Jocs Florals de Barcelona i el procés d'establiment de l'acadèmia dels felibrítges a Catalunya.

Francesc Pelai Briz fou un personatge peculiar. Un «home d'acció», ben cert, i, per tant, amb una prolífica tasca pública; però també un home replegat en si mateix, secret en moltes de les seves parcel·les vitals. I la lectura del que ell presentava com a llibre de la seva vida ens el continua mantenint en una considerable penombra, per més que sí que ens il·lustra en un punt important: com li interessava a ell mateix dibuixar-se, quina imatge es treballava per a la posteritat. I això, en un moment determinat, la dècada dels vuitanta: en aquest sentit, cal tenir en compte que el projecte de Briz és precisament coetani a altres intents d'intel·lectuals catalans per fixar, per reivindicar, el seu paper en el renaixent i moviment literari, com són la *Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas* de Joaquim Rubió i Ors (1877), o les notes sobre el renaixement de Marià Aguiló publicades en aquesta mateixa col·lecció, per no esmentar que és també llavors quan començà a aparèixer la *Historia del renacimiento literario* de Francisco M. Tubino. I cal tenir encara en compte un altre punt: quan redactava aquestes memòries fragmentàries Briz, encara que no era un home massa gran (fins i tot pels paràmetres de l'època, es trobava en plena quarantena), sí que era ja un home malalt i reclòs a la casa familiar, aparentment allunyat de la vida literària i cultural. Morí dos mesos abans de complir els cinquanta. Segurament és per això que el conjunt respira, més que to polèmic o reivindicatiu, aires de rememoració i d'evocació: «reviure per i des de l'escriptura alguns dels moments de la vida passada que han quedat associats en la seva consciència a un sentiment de plenitud i/o felicitat», en paraules de Panyella.

Els dos primers capítols del volum, que formen part dels que havien quedat inèdits, són els més directament personals: el primer, dedicat al pare i a la mare, i el segon als anys d'infantesa. Els capítols següents, tant els que aparegueren a *La Il·lustració Catalana* com els que restaren manuscrits, segueixen sempre el mateix format: situats en un any determinat, se centren en un esdeveniment destacat d'aquest any, pràcticament sempre de tipus cultural. Ara bé, contra el que podríem esperar en un llibre d'aquestes característiques, les pròpies tasques de Briz queden en un segon pla o, fins i tot, no hi apareixen. Així, si pot dedicar un extens text a la «Reimpresió de les obres d'Ausiàs March», no se'ns diu res de les seves

empreses periodístiques, tan fonamentals. I és que sembla que el Briz de la dècada dels vuitanta, el que reivindica del seu paper cultural, allà on insisteix, és sobretot en dos punts: per una banda, el de descobridor i impulsor de noves vocacions (els cunyats Francesc i Maria del Pilar Maspons i Labrós; Ubach i Vinyeta i, evidentment, Antoni Careta, entre altres); també, més que l'obra feta, com dèiem, el que vol deixar ben clar és la seva manera de fer-la, la seva manera de ser: franc, sincer i sense embuts. La insistència sobre aquest punt és molt gran i és indicatiu que ja aparegui al primer capítol, en fer la descripció del seu pare. I de manera quasi determinista («Un bon metge, abans de fer lo diagnòstic d'una malaltia [...] es fa càrrec dels temperaments dels pares del malalt a fi d'explicar-se certs fenòmens d'aquella que, sens aquests antecedents, foren per ell inexplicables»), afirma que la seva manera de ser, les seves «genialitats que, al dir d'alguns, campegen i tenen en mi despòtic imperi; genialitats e inclinacions aplaudides per pocs i combatudes per molts» són fruit directe de l'herència familiar, «filles directes de la saba que em donà vida i de l'exemple amb què voltaren ma infantesa los sers que més so estimat en lo món». La nota més personal de l'autor brilla precisament en l'admiració entusiasta cap al pare (dirigent del partit Progressista, amic incondicional de Prim) i, molt especialment, en l'amor cap a la mare: un poema dedicat a ella, no incorporat en cap dels seus volums ni en cap publicació, tanca el capítol.

El llibre de memòries de Briz, a més del coneixement del personatge, ofereix també nombroses informacions sobre diversos aspectes del moment. En aquest sentit, el capítol dedicat a la infantesa és interessant per les indicacions sobre els centres escolars, una de les moltes assignatures pendents que tenim en l'estudi dels nostres escriptors del XIX. Briz anà en primer lloc al «millor col·legi de Barcelona», el de Carles Carreras, i després al que aviat, diu, «tingué fama de ser lo millor de Barcelona», l'institut Barcelonès; finalment, al col·legi de Josep Figueres «un dels millors, si no el millor, centre d'educació que ha tingut Barcelona». Un a la Baixada de Sant Miquel, l'altre a la plaça Bonsuccés, l'últim al carrer dels Gegants. Aquesta és una part de la geografia on es va moure Briz, que va viure sempre al carrer dels Cecs de la Boqueria i que, una i altra vegada al llarg del llibre, es dibuixa com a «decididament barceloní», com a persona que no pot viure lluny de la seva ciutat.

Ara bé, com ens recorda el curador de l'edició en moltes de les notes, les informacions que ens dona Briz són les que corresponen a uns fets que han passat pel sedàs de trenta anys, pel sedàs del record. Així, en el cas dels centres d'ensenyament, per exemple, ni les dates que dona Briz s'ajusten totalment als fets ni ens mostren tota la seva realitat (Briz anà també a l'institut provincial, del qual no se'ns en diu res). I és això que ens porta a un aspecte que cal tenir molt en compte en els capítols que se centren en el moviment literari català, és a dir, el gruix del llibre. Perquè sempre hem de considerar que el que tenim davant no són pròpiament uns fets, sinó el record d'aquests fets: el que tenim al davant és el pensament de Briz dels anys vuitanta i, en aquest sentit, quasi tan important com el que hi apareix és el que no hi apareix, tant els noms que hi són destacats com els que

hi són silenciats. Això, per exemple, és ja ben present a un capítol de molt interès, el que dedica a l'aparició de l'antologia *Los trovadores nous* de 1858. És vivíssima la descripció de l'ambient que generà l'aparició de l'antologia entre els joves estudiants barcelonins, i la informació dels «milers» de subscriptors que arribà a tenir, molt important; Antoni de Bofarull és reconegut com a autor d'aquesta obra cabdal (tan cabdal, segons Briz, que a ella es degueren els Jocs Florals de Barcelona), però l'escriptor que centra el capítol és Joaquim Rubió. Pal de paller de la renaixença, el veritable origen del moviment. Segueix la mateixa línia el capítol dedicat als primers jocs, on Briz explicita aquest caràcter subjectiu de les seves memòries, més tendent a valorar el passat i el futur que no el present («Jo no sé si és que el passat i el pervindre ho endauen tot amb les boires de la llunyania o si és que realment lo d'ara val menys»); amb una prosa àgil, descriu brillantment l'ambient social i literari dels dies previs a la celebració del primer certamen del 59, així com la primera festa, amb una atenció especial a les escriptores que hi tingueren paper: Maria de Mendoza, com a primera reina, i les dues poetes premiades, Isabel de Villamartín i Victòria Peña. El Briz més jove, el de l'època d'estudiant, es retrata, i amb ell l'ambient, en dos capítols més, els dedicats als carnestoltes i a la rebuda als voluntaris de la guerra d'Àfrica. Després, malgrat la seva joventut i que els seixanta siguin la dècada dels grans projectes i entusiasmes, el personatge Briz, a través del seu propi retrat, és ja molt més reconcentrat.

Una part destacada del conjunt correspon a la relació de Briz amb els poetes occitans, a partir de l'enlluernament que li provocà el *Mireio* de Frederic Mistral el 1859: «Ma primera anada a Provença» (el 1864, quan conegué personalment Roumanille a Avinyó i Mistral, el «gran poeta del segle», a Mallana); «William Ch. Bonaparte Wyse» (1865, arran de l'estada d'aquest a Barcelona) i, sobretot, «Lo *felibritge* a Barcelona», que, emmarcat en el període 1876-1885, és el capítol més reivindicatiu i de defensa personal, arran de la conflictiva creació de l'Acadèmia del Felibritge (un tema que ja fou tractat extensament i amb un gran desplegament documental per Panyella en la biografia de Briz) i de la marginació que hi patí l'autor. És també l'únic capítol en què hi apareix, explícitament, amb nom i cognoms, un adversari, Albert de Quintana. En aquest sentit, el grau d'amargor continguda i de decepció és molt més gran que no el de l'altre apartat dedicat a un succés del setanta, «Los Jocs Florals de la Llengua Catalana», sobre la crisi de canvi de nom i de reglament dels jocs el 1874, segurament perquè en aquest cas Briz formà part del bàndol vencedor. Quan ja havien passat deu anys dels fets, aquest justifica (i ens ofereix informacions de detall de primera mà) la seva acció, però va molt alerta a atacar directament la persona que hi havia darrere tots els canvis, Marià Aguiló. Ens parla de «persones que sempre ens mereixeran respecte i admiració pel seu talent i experiència», les quals, amb la millor bona fe del món, «se cegaren, donant un pas que, al dir d'ells, havia de donar més esplendor a la festa, quan en realitat lo que hauria fet al cap i a la fi hauria sigut matar-la». Sí que hi ha, i és ben significatiu, una punyida directa al president dels jocs del 74, que era, precisament, Albert de Quintana.

D'entre els capítols dedicats a altres escriptors (Verdaguer, Ubach, Soler), són destacables els dedicats al seu cercle íntim: el del seu fidel amic Antoni Careta, on deixa anar part de la seva amargor present: «Moltes vegades he vist pagats mos favors amb negres ingraturats, he sentit al meu vol lo calitjós alè de les males passions, de persones que abans me posaven als núvols i que ara, perquè no m'he doblegat a satisfer sa injustificada e insaciabile ambició, me fan una guerra hipòcrita, vergonyant i desenfrenada»; també a Francesc Maspons i Labrós i la seva obra *Lo Rondallaire*.

Podríem anar enumerant la resta de capítols perquè és difícil no trobar en cada un d'ells algun punt d'interès: de la seva capacitat de recreació literària paisatgística (les anades a Lleida, 1864; a Provença, 1864; o a Riells del Fai, 1865), a la seva participació en esdeveniments públics concrets (a més dels esmentats, són especialment interessants els dedicats a la reial ordre de prohibició de posar en escena obres exclusivament escrites en català el 1866 i l'últim i més tardà, del 1880, sobre l'obsequi d'una luxosa mostra de llibres catalans a Maria Cristina d'Àustria en motiu del seu casament amb Alfons XII: «L'arqueta de l'Arxiduchessa»).

En definitiva, *Lo llibre de ma vida* constitueix una peça molt valuosa per al coneixement de Francesc Pelai Briz, evidentment, però també del seu moment. Una peça més per entendre la nostra literatura del vuit-cents, amb els seus grans projectes i petites i personals misèries. Necessitem tenir-ne més, d'aquestes obres. Ara, però, agràim ben sincerament a Ramon Panyella que ens hagi posat aquesta a l'abast.

MARTÍ I CASTELL, Joan: *Josep Pin i Soler: el personatge i la competència lingüística*, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2017.

MAGÍ SUNYER

Universitat Rovira i Virgili
magi.sunyer@urv.cat

Alguns dels millors i més determinants escriptors catalans no acaben de trobar l'espai que els correspon en la història literària, perquè prejudicis heretats pesen massa. Pot semblar injust que circumstàncies que s'han de llegir en el context d'una època condicionin el judici de la posteritat però sovint la fama es fabrica a partir d'uns prestigis que no es rectificquen amb facilitat. Aquesta és una de les raons per les quals adquireix un relleu especial la publicació de la versió sencera del discurs llegit en l'acte de recepció de Joan Martí i Castell a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, *Josep Pin i Soler: el personatge i la competència lingüística*. El nou acadèmic, a més de ser catedràtic de llengua catalana, fou el primer rector de la Universitat Rovira i Virgili i president de la Secció Filològica

de l'Institut d'Estudis Catalans. Hem d'interpretar que la vindicació, amb la necessària ponderació, de la figura de Josep Pin i Soler i de la seva llengua literària per part de Joan Martí i Castell representa el tancament de més d'un segle de reticències cap al personatge des de l'àmbit de l'acadèmia lingüística catalana, sobretot perquè Pin s'hi va enfrontar de manera oberta.

El discurs s'inicia amb el preceptiu elogi de l'acadèmic a qui substitueix, el seu mestre i després company Antoni Maria Badia i Margarit, i es tanca amb la pertinent contestació de l'acadèmic numerari que fa la funció de padrí en l'ingrés en la institució, Manuel Jorba, el qual no es limita a escriure un parlament formulari sinó que incideix en l'assumpte de la lliçó de l'apadrinat amb coneixement de causa.

Només Narcís Oller, amb avantatge, pot disputar a Josep Pin i Soler la condició de millor narrador català del segle XIX. Tanmateix, en l'últim moment, Oller va tenir una sort, no calculada per ell, que ens el presenta amb un aspecte molt més actual que no pas Pin i Soler, la normativització de la llengua de les seves narracions en les obres completes publicades quan li quedaven pocs anys de vida. La llengua de Pin, en canvi, és, amb les particularitats personals, la dels escriptors del seu temps —la d'Oller en les primeres edicions, la que hauria estat definitiva si Emili Guanyavents, en col·laboració amb el novel·lista, no l'hagués adaptat a la normativa de l'IEC. El lector actual no especialitzat en aquella època, per al qual l'univers prefabricat resulta desconegut, la troba una mica estranya, potser fins i tot la considera arcaica i, des d'un desenfocament històric, pot arribar a pensar que, en alguns aspectes, és incorrecte allò que correspon amb les formes de català culte de l'època. Els escriptors que van escriure abans de la normativa actual no podien preveure quines serien les regles que regirien a partir de la segona dècada del segle XX.

La fortuna pòstuma de l'obra de Josep Pin i Soler ha estat marcada, en l'actualitat de la literatura que va escriure, per la reedició periòdica, sobretot, de les novel·les del cicle dels Garriga i la publicació, per Arola Editors, de la major part de l'obra literària. En el camp de la crítica, les fites bàsiques han estat el discurs de Manuel de Montoliu quan el va substituir en el seient de l'Acadèmia, la reivindicació universitària de Jaume Vidal Alcover en els anys setanta i vuitanta, el Simposi Pin i Soler de 1992, la tesi doctoral de Josep Maria Domingo i, ara, aquest llibre de Joan Martí Castell. Les accions dels darrers quaranta anys han estat decisives per capgirar una opinió contrària a l'escriptor afavorida per la seva posició antinormista i per la publicació pòstuma del peculiar llibre *Comentaris sobre llibres i autors*, ple d'observacions sagaces i de *boutades*. Amb el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia, Joan Martí no tan sols connecta amb dos il·lustres predecessors tarragonins en la institució, Pin i Montoliu, sinó que també contribueix de manera decisiva a la recol·locació de Pin en la galeria literària catalana.

En la primera part, que examina el personatge, la ideologia, l'actuació i la competència lingüística, les valoracions, sempre matisades amb esperit crític, són molt favorables a la imatge de Pin i Soler. Joan Martí i Castell no cau en les tram-

pes que Pin mateix parava contínuament en la seva obra a qui no disposés d'un criteri molt assentat. No es deixa endur pels llocs comuns sinó que, a partir del coneixement de la bibliografia, exposa conclusions pròpies. L'epígraf «Pin i Soler, un home controvertit» plasma una imatge de l'home públic i de l'escriptor que ell mateix va conrear, i prou que s'hi devia divertir. Joan Martí contradiu el tòpic que presentava la llengua de Pin com a popular i costumista i conclou que, sense contradicció amb el posicionament antinormista, contribuí notablement al projecte d'assolir una llengua nacional. Quan examina aspectes de la ideologia de Pin i Soler, que altres havien simplificat fins a la falsificació, com la posició davant la religió o la tensió entre el catalanisme i l'espanyolisme, distingeix adequadament els aspectes substancials dels accidentals, els que corresponen a uns determinats moments històrics i els que venen condicionats per l'extracció social i per la formació intel·lectual del novel·lista, dramaturg i traductor. No s'ha d'oblidar mai que Josep Pin i Soler, des dels vint-i-pocs anys, va viure immersit en el clima intel·lectual de la cultura francesa i que això li va proporcionar una perspectiva molt diferent de la dels altres escriptors vuitcentistes, que es movien en els ambients barcelonins o d'altres poblacions del país i, com a molt, respiraven els aires parisencs en un viatge o en una estada més o menys llarga però limitada. Aquesta circumstància explica que la primera novel·la, ni que es publicués l'any 1887, vagi signada el 1870, quan la narrativa realista ni es plantejava en el context lingüístic català. Aquesta mateixa peculiaritat va condicionar altres caires d'aquell *self made man* que fou Josep Pin i Soler. Joan Martí i Castell no es deixa enganyar per les conseqüències provocades per aquesta diferència de formació i per la rica i complexa personalitat del novel·lista tarragoní i destria, amb calma i seguretat, el gra de la palla. D'aquesta manera evita els sotrats de les qüestions més controvertides i acaba trobant il·lustracions que reconduïen allò que hauria pogut derivar cap a l'escàndol. Així, la posició lingüística de Pin i Soler s'acaba resumint en la resposta contundent, elegant, nítida, del narrador al director d'una revista que li proposava de col·laborar-hi en espanyol: «no escribo en castellano mas que por amistad o cortesía».

Podria continuar analitzant els equilibris, que per mesurats poden resultar poc advertits, de la primera part del llibre, però convé explicar que més de tres quartes parts del llibre estan constituïdes per l'anàlisi lingüística de l'obra de Josep Pin i Soler. No sóc la persona més adequada per judicar-la, però puc afirmar que la morfologia, la sintaxi, el lèxic, el llenguatge infantil, les locucions, les frases fetes, els proverbis i altres característiques de la llengua pinisoleriana, a partir d'un corpus establert, són rigurosament i prolixament examinats, amb l'estudi de cada un dels molt nombrosos testimonis tractats. Hi aplica, és clar, a més del que es deriva de la bibliografia, una llarga experiència en aquest tipus d'exercicis que només pot aflorar en una obra de maduresa. Els diccionaris de referència serveixen de base però les informacions que Pin mateix va proporcionar sobre alguns dels termes o el coneixement propi de l'estudiós sobre la llengua viva tarragonina, per exemple, enriqueixen un repertori extens i molt treballat.

Les conclusions, sintètiques i clares, reclamen una mirada neta de prejudicis sobre la figura i l'obra de Josep Pin i Soler, que abandoni les inèrcies i que superi «els tòpics basats en una actitud negativa respecte al costumisme, el populisme, el ruralisme, etcètera, d'un home que, paradoxalment, demostrà ésser profundament i convençudament obert i universalista: urbà». Un epíleg d'Antoni Rovira i Virgili, que destaca aquestes mateixes qualitats de Josep Pin i Soler, rebla el clau del seu «sentit humanista i cosmopolita».

Al començament constatava que redreçar una fama confusa resulta difícil, requereix molts esforços. Aquest detallat estudi de la llengua de Josep Pin i Soler, per les dimensions de l'anàlisi, per la ponderació del judici i per la personalitat del seu autor certifica que les reticències de les acadèmies catalanes cap al personatge i la seva obra han caducat. Tan de bo això n'afavoreixi una lectura nova, sense prejudicis.

DASCA, Maria: *Entenebrats. Literatura catalana i bogeria*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016.

MAGÍ SUNYER

Universitat Rovira i Virgili

magi.sunyer@urv.cat

Un estudi esplèndid, aquest de Maria Dasca. Deriva d'una tesi doctoral que probablement, atès que ja fa anys que es va llegir, ha deixar reposar, madurar. Tant si és així com si no, el resultat final és magnífic. Des d'un profund coneixement de bibliografia de disciplines molt diverses, hi examina amb solvència un dels tòpics vertebrals de la modernitat. Tal com anuncia en la introducció, parteix d'un «enfocament literari i lingüístic —amb manlleus de la retòrica, la semiologia, l'estètica de la recepció, la crítica estructuralista, postestructuralista i psicoanalítica, la historiografia de la literatura i la literatura comparada» i «amb aportacions de la sociologia, la filosofia, la medicina i els estudis jurídics». Des d'aquest molt obert plantejament, desplega un discurs científic i fluïd. S'ha de destacar que, exceptuant la part introductòria sobre la consideració de la bogeria en la història, que —era forçós que fos així— té caràcter de síntesi d'uns determinats textos, els coneixements adquirits en la preparació de l'estudi no s'aboquen en forma de resums d'aprenentatge sinó que s'apliquen de manera mesurada i precisa en el moment adequat, tal com només és possible si es parteix d'una sòlida interiorització conceptual.

El resum inicial sobre la conceptualització de la bogeria en la història, a partir de Plató i Hipòcrates, serveix d'introducció al tema en els segles XIX i XX, en què se centra l'estudi. Se subratlla la rellevància que adquireix a partir del Romanticisme, relacionat amb l'emergència del «jo» i amb els trastorns derivats de l'adapta-

ció de l'individu a la societat urbana industrial. El discurs sobre la bogeria, en les diferents manifestacions, parteix de la noció d'identitat, medullar en el món contemporani. El Romanticisme el connecta amb conceptes tan importants per a la modernitat com el sublim, la figura del geni i la de l'heroi i la teoria de l'entusiasme. Apareix el gust per l'experimentació en l'àmbit de l'anormalitat a través de la hipnosi, l'haixix, els exorcismes o la metempsicosi. És també a partir del segle XIX que, amb la creació de la psiquiatria, s'evoluciona contínuament en la concepció de l'«anormalitat», en el tractament mèdic i en les derivacions legals. D'especial rellevància resulta la delimitació terminològica dels estats anímics amb què, en un o altre grau, es relaciona: demència, neurosi, deliri, desequilibri, al·lucinació, quimera, *spleen —ennui*, tedi, mal del segle—, il·luminació i un llarg etcètera.

Maria Dasca segueix un mètode estricte i rigorós: cada mostra literària examinada s'analitza en el context corresponent, atesos tant els progressos de disciplines com la psiquiatria i la frenologia com la fundació de centres d'assistència mèdica i, sobretot, les diverses concepcions sobre la bogeria que se succeeixen, en la mesura que condicionen el tractament literari. De vegades l'estudi va més enllà dels límits autoimposats per assenyalar la importància que adquireix el tòpic en els anys seixanta del segle XX, per la confluència d'elements tan diversos com el desenvolupament de la farmacologia i la contracultura.

L'exposició introductòria es trava amb molt d'ofici, però l'aportació real del llibre està continguda en els cinc capítols que contenen l'anàlisi dels textos literaris catalans en què el tòpic té una presència més o menys destacable publicats entre els darrers anys del vuit-cents i 1939. L'ordenació és cronològica: «El segle XIX», «El Modernisme», «Els anys del Noucentisme», «El període d'entreguerres» i «L'avantguarda». En cada un, el teixit de l'argumentació procedent de la bibliografia general amb els resultats literaris concrets és sòlid i no deixa cap mena de dubte sobre la interiorització de conceptes adquirida, exterioritzada en un discurs ric i ple de matisos, no tan sols per la contínua exhibició de domini terminològic que s'explicita sinó, sobretot, per la particularització en cada text que s'analitza.

En la part de segle XIX, se subratlla que en els anys noranta el tema incideix en la idea d'anomalia de l'escriptor, a partir d'unes teoritzacions favorables: «a l'expressió del subconscient —Hartmann—, a l'evasió intuïtiva —Schopenhauer— o a la defensa de la volició individual —Nietzsche». El «cas Verdagner» en visualitza una sèrie d'aspectes però és *La bogeria*, de Narcís Oller, la novel·la que desenvolupa la discussió sobre el tema. L'estudiosa declara, ja al principi del llibre, la significació que aquesta novel·la té en el context que treballa: «El punt de partida de l'estudi ha estat la novel·la *La bogeria* (1899) de Narcís Oller, que situa el concepte modern de boig en el centre del discurs literari i posa en relació alguns dels elements constitutius de la bogeria que seran desenvolupats en novel·les posteriors». En el Modernisme, i sobretot en el corrent simbolista i decadentista, o bé expressa una identitat escindida o l'alliberament de la voluntat. Es lliga, explícitament —fins i tot popularment, a través de la caricatura— a la consideració de

l'artista com a geni o boig. Santiago Rusiñol, al discurs de la tercera festa modernista de Sitges, reivindicava la condició de desequilibrat o de boig en oposició al seny atribuït al país. Allí la bogeria és l'element positiu que es correspon amb la poesia i l'art. Respecte al Noucentisme, se subratlla la institucionalització de l'assistència al malalt duta a terme per la Mancomunitat i que el motiu és negligit en literatura. Les manifestacions literàries, molt variades, del motiu en el període 1923-1939 s'expliquen a partir del conflicte del «jo» i del vincle amb l'espai social. És quan s'acusa l'impacte de les formulacions psicoanalítiques, sobretot en la literatura d'avantguarda.

Dues observacions sobre detalls que delaten el seu origen acadèmic. En el desplegament, amb tanta potència, d'un tema d'aquesta entitat, l'autora s'hauria pogut permetre faltar una mica el respecte a les classificacions de la història literària, útils, necessàries, però enganyadores. No és que no les hagués hagut de tenir en compte, sinó més aviat que les hauria pogut oblidar quan no li convenien prou. Sobretot quan fa referència a textos d'escriptors que depassen la classificació en què els historiadors els han encauat o a aquells que en realitat no s'ajusten a cap etiqueta. El tòpic de la bogeria no té per què sotmetre's a classificacions alienes a la naturalesa pròpia. També, impulsada per un admirable domini de la literatura catalana del període —i de la bibliografia sobre cada autor i sobre cada text— de vegades s'esplaiava en lliçons d'història literària i en petites anàlisis de contes i novel·les, documentades, magnífiques, però que, segons com, poden disstreure el lector de l'argumentació central. Minúcies en un llibre que és una font d'estímul intel·lectual.

L'examen que s'hi realitza no es conforma amb les valoracions globals, sinó que desplega una pacient, minuciosa, revisió de cada text narratiu on la bogeria té algun protagonisme. A més de sobre els escriptors mencionats, elabora petites —i de vegades no tan petites— monografies sobre textos d'escriptors com Marià Vayreda, Caterina Albert, «Víctor Català», Joaquim Ruyra, Salvador Dalí, Francesc Trabal i molts altres, entre els quals, un Joan Puig i Ferrer que apareix i reapareix, sobretot per les novel·les de maduresa —i encara hauria obtingut un nou protagonisme si l'estudi s'hagués estès a la postguerra, amb personatges com l'inquietant Marcel Rombier d'*El pelegrí apassionat*. Amb els textos, s'evidencia la relació particular que el tòpic estableix amb cada corrent literari, amb gèneres com el fantàstic i amb tendències com el relat autobiogràfic dels anys vint i trenta. Cada peculiaritat és atesa en les circumstàncies que l'afecten, des de la sensibilitat de qui les ha treballat sense pressa, dedicant a cadascuna el temps que ha reclamat. Som davant d'un llibre intens, d'un estudi, tal com destaca Josep Murgades en el pròleg, resultat d'una «llarga sedimentació» sobre un tema essencial per comprendre la complexitat espiritual dels dos darrers segles. Maria Dasca ho sintetitza en les conclusions: amb la bogeria, «la literatura crea un espai que permet expressar una realitat convulsa, integrada per elements contradictoris i incomprensibles».

FIGUEROLA, Judit: *Andreu Nin, militant de la cultura*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2017; «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 218.

IVAN GARCIA SALA

Universitat de Barcelona, Secció d'estudis eslaus
ivangarcia@ub.edu

No és gens exagerat afirmar que Andreu Nin és un dels mites de la cultura i la història catalana del segle xx. Part d'aquest mite s'ha trenat al voltant de la personalitat polifacètica del personatge, que destacà en àmbits ben diversos, però que és recordat, sobretot, per haver dirigit el POUM, haver estat secretari general de la Internacional Sindical Roja a l'URSS i membre del soviets de Moscou, i per haver traduït obres clàssiques i contemporànies de la literatura russa al català. Tanmateix, si des dels anys seixanta la seva activitat política i tràgica mort (i, en menor grau, la seva dimensió intel·lectual i literària) han estat objecte de diversos estudis de caràcter històric i biogràfic de mans d'autors com Pelai Pagès, Pepe Gutiérrez-Álvarez, José María Zavala, Juan Carlos Arce i Lluís Juste, la seva aportació a les lletres catalanes com a traductor, malgrat ser abastament reconeguda, no ha estat estudiada de forma detallada. La primera gran aproximació a la qüestió la féu Judit Figuerola a la seva tesina *Andreu Nin, traductor* fa una desena d'anys, i ara ella mateixa presenta un nou estudi molt més complet, en dues parts, a Publicacions de l'Abadia de Montserrat, resultat de la seva tesi doctoral. La primera, que s'acaba de publicar, dedicada principalment al Nin intel·lectual, és una introducció imprescindible a la dimensió traductora, que, com indica l'autora, es tractarà específicament a la segona part.

El primer volum de l'estudi s'atansa a la figura de Nin qüestionant, en primer lloc, el mite a partir de les diverses perspectives i interpretacions, sovint contradictòries, que s'han fet de la seva vida i del seu llegat polític i intel·lectual. En segon lloc indaga sobre la dimensió intel·lectual de Nin a partir de fonts periodístiques i bibliogràfiques diverses, completades amb l'interessantíssim contrapunt de les entrevistes que Figuerola féu a tres amics i companys pumistes de Nin: Víctor Alba, Wilebaldo Solano i Ignacio Iglesias. La primera part del volum, doncs, és un repàs d'aquelles qüestions biogràfiques i ideològiques més tractades pels estudiosos. Així, el recorregut comença amb una reflexió sobre el parador desconegut de la tomba del protagonista, per passar després a tractar la seva formació i primeres activitats pedagògiques i polítiques. Es parla també d'aspectes personals com són la malaltia hepàtica crònica, les relacions amb la seva primera esposa i fills, amb qui trenca abans de marxar a l'URSS; l'activitat política que desenvolupa en el país dels soviets, la nova família que hi féu i les dificultats per fugir-ne un cop l'estalinisme començà la persecució contra els trotskistes; l'enigmàtica relació amb Mercè Rodoreda; el paper de conseller de Justícia de la Generalitat durant la guerra civil espanyola, on Nin destacà per la seva eficiència i capacitat organitzativa; el lideratge dins del POUM i les desavinences amb altres membres del partit.

Totes aquestes qüestions són tractades per Figuerola amb una estratègia dialògica, fent entrecucar les diverses veus que s'han aproximat a Nin, per tal de posar de relleu les diferències i contradiccions del mite i aconseguir, finalment, extreure allò que tenen en comú la majoria d'interpretacions i que, per tant, es pot considerar intrínsec de la personalitat del personatge: el seu apassionament, l'interès per buscar l'entesa amb les noves generacions i la voluntat de fer-se comprendre. A continuació, Figuerola refà altra volta el camí oferint un apunt biogràfic, basat, principalment, en textos del propi Nin. Explora especialment el període rus, del que ofereix alguns episodis curiosos com la possible participació de Nin en l'organització dels sindicats xinesos l'any 1927.

A la segona part, «L'home de lletres», Figuerola analitza les diverses facetes que conformen el Nin intel·lectual. En primer lloc, la seva activitat com a mestre i pedagog. Basant-se en els mètodes vigents més moderns que volien afavorir l'actitud activa dels alumnes, el Nin pedagog considerava central la neutralitat de l'ensenyament, és a dir, reivindicava una escola lluny de qualsevol dogmatisme polític, religiós o social, i defensava l'educació en llengua catalana. La vocació pedagògica no l'abandonà mai, i tant en els seus articles com discursos polítics, sempre s'hi entreveia una voluntat d'ensenyar i fer-se entendre. En segon lloc, Figuerola estudia la seva activitat periodística, que des dels catorze anys, quan publicà els seus primers articles a la premsa del Vendrell, conreà en molts moments de la vida. El periodisme no només li serví de guanyapà, sinó també de mitjà per integrar-se en el món intel·lectual i polític barceloní. En tercer lloc, l'autora se centra en la teorització política de Nin, que s'expressà a través de l'oratoria i l'escriptura. Especialment quan retornà de l'URSS esmerçà part del seu temps en conferències de caràcter polític, on, més que recórrer a les emocions per fer-se seu l'auditori, com feien altres oradors, s'esforçava en convèncer amb els seus arguments i explicacions didàctiques. Pel que fa a l'escriptura política, destaquen dos llibres, *Les dictadures dels nostres dies* i *Els moviments d'emancipació nacional*. Figuerola, que reconeix com altres especialistes que aquests assaigs no suposen una aportació original al marxisme i que tenen certes mancances des del punt de vista teòric, matisa que cal entendre'ls en relació amb l'època. La possible maduració teòrica de Nin, que feren posteriorment companys seus que sobrevisqueren a la guerra, es veié estroçada per la seva abrupta mort. Finalment, Figuerola completa la imatge del Nin intel·lectual fent referència a la dimensió de crític literari, decididament menys prolífica que les altres, però no per això menys important. Des de ben jove havia mostrat interès per la literatura i la lectura, però els primers treballs significatius de crítica els escrigué després del seu retorn de Rússia, en un article per a la premsa i en els pròlegs de les seves traduccions. En l'article, dedicat a la novel·lista soviètica, malgrat estar molt influenciat per la visió i opinions trotskistes sobre els escriptors russos, Nin mostrà el coneixement extens i profund que havia adquirit a l'URSS sobre la literatura soviètica. Pel que fa als pròlegs, tot i ser força heterogenis uns dels altres, tenen com a denominador comú l'enfocament marxista, i permeten intuir el bon crític que hauria estat.

Després d'aquest recorregut pel mite, la vida i l'activitat intel·lectual de l'il·lustre vendrellenc que ofereix l'assaig apassionat de Figuerola, es pot concloure, mentre esperem que surti el segon volum, dedicat a la faceta de traductor, que Nin fou, abans que res, un home de lletres, i que, si es dedicà a la política, fou més per un sentit del deure que per vocació, com també succeí amb altres intel·lectuals de l'època.

GUARDIOLA, Carles-Jordi: *Carles Riba. Retrat de grup. Protagonistes de la cultura catalana del segle XX*, València: Tres i Quatre, 2017.

JORDI MALÉ

Universitat de Lleida
jmale@filcat.udl.cat

Carles-Jordi Guardiola té una amplíssima trajectòria dins el món del llibre: principalment, com a fundador d'Edicions de la Magrana, editorial creada el 1975 i que dirigí durant vint-cinc anys, amb un catàleg que reflecteix bona part de la vida literària catalana del darrer quart del segle XX; i també com a president de l'Associació d'Editors en Llengua Catalana (1982-1985) i com a president del Consell Català del Llibre Infantil i Juvenil (1982-1983). N'ha deixat testimoni en dos llibres: *Per la llengua. Llengua i cultura als Països Catalans, 1939-1977* (1980) i *Ofici d'editar* (1996).

Això no obstant, per a molta gent Guardiola és, sobretot, l'editor de les cartes de Carles Riba: quatre gruixuts volums, profusament anotats, publicats entre 1990 i 2005, la feina per confeccionar els quals arrenca de mitjan anys setanta, amb la seva tesi de llicenciatura sobre l'epistolari entre Carles Riba i l'artista Josep Obiols, presentada el 1976 a la Universitat Autònoma de Barcelona, sota la direcció de Joaquim Molas.

Com que el 2007 Guardiola va publicar una selecció de cartes de Riba, *De casa a casa*, algú podria creure que el present volum és també una tria de cartes ribianes adreçades a uns quants destinataris concrets. Però, de la mateixa manera que l'antic editor de La Magrana ha fet molt més sobre Riba que editar-ne l'epistolari, perquè li ha dedicat altres llibres i textos, aquest *Retrat de grup* va molt més enllà d'una mera recopilació de passatges epistolars.

El títol sencer del llibre, *Carles Riba. Retrat de grup. Protagonistes de la cultura catalana del segle XX*, n'explicita l'objectiu: prenent com a referència la figura de Riba, Guardiola vol oferir una panoràmica, o millor, un retaule de la vida cultural del país, a través d'uns quants dels seus protagonistes, des de principis de segle fins a finals de la dècada dels cinquanta. I ho vol fer principalment a partir de la reproducció dels seus testimonis escrits: les cartes de Riba, certament, en tant que figura central de molts capítols d'aquest retaule, però també les dels seus corresponents,

a més d'un gran volum de documentació: articles, memòries, estudis crítics, etc. L'autor va enllaçant els textos mitjançant un cert discurs narratiu i, a vegades, interpretatiu, que li permet de reconstruir, fins on és possible, els diversos episodis que ens vol posar davant dels ulls. I malgrat que explica, a la nota introductòria, que «he prescindit volgudament de l'erudició i de molta informació» a fi d'escriure un text «de lectura seguida», la bibliografia específica de cadascun dels capítols, a la qual l'autor no deixa constantment de remetre malgrat haver prescindit de les notes, revelen l'esforç i el rigor amb què ha estat confegit el llibre.

Val a dir que el concepte de *grup* potser no hi és del tot escaient, al títol, si es pren en el sentit amb què l'emprà Joaquim Molas al pròleg al primer volum de l'*Obra completa* de Joan Crexells, i que Guardiola explícitament recull, això és, el del «grup de joves postulants que, pels volts del 18, va iniciar l'assalt de la vida pública catalana». Perquè no tots els personatges «retratats» dins el volum pertanyen a aquesta generació, la de Riba i Crexells.

La qual cosa no vol dir que la tria que n'ha fet l'autor —que determina els capítols del llibre— no sigui ben pertinent per construir l'esmentat retaule. D'una banda, Joan Crexells i Josep M. de Sagarra, nascuts a la mateixa dècada de Riba. D'altra banda, dos escriptors anteriors que van influir Riba: Joan Maragall i Josep M. López-Picó. També quatre autors una mica més joves que ell i amb els quals mantindrà contacte durant la guerra i també a la postguerra, mentre estaran exiliats a Xile: Joan Oliver, Xavier Benguerel, Francesc Trabal i Domènec Guansé (tots quatre aplegats en un mateix capítol). Cal afegir-hi, encara, un polític i mecenes, Francesc Cambó, i un editor, Josep Janés, que van mantenir una estreta relació amb Riba, el primer especialment durant el període d'entreguerres i el segon sobretot els anys de l'exili (1939-1943). I l'exili és, precisament, el protagonista del capítol que falta, el quart, integrat per les vivències de Riba i la seva muller, Clementina Arderiu, en terres franceses.

Aquesta diversitat de protagonistes condiona la diferent naturalesa dels capítols. Els dedicats a Josep M. López-Picó, Joan Crexells i Josep M. de Sagarra, tots ells amics de Riba, constitueixen uns retrats parcials d'aquests escriptors a través de la seva relació personal amb el poeta i humanista. Una relació que, en el cas de Sagarra, fou polèmica, com és ben sabut: amics íntims durant la joventut, la seva amistat va anar evolucionant i canviant paral·lelament a les seves trajectòries personals i literàries, amb més divergències que no convergències. Guardiola, conscient del caràcter problemàtic d'aquesta relació, malda per aportar tants testimonis textuais i documentals com li és possible per mirar de reconstruir-la. No perd de vista, però, que alguns d'aquests testimonis a vegades no s'han de prendre al peu de la lletra; com, per exemple, les anotacions dels *Dietaris* de Ferran Soldevila escrites durant l'exili, de ben segur condicionades per les relacions tibants entre les famílies de l'historiador i del poeta, anotacions que, ens diu oportunament, «cal prendre-les amb cautela» (p. 212).

Ara: aquest mateix judici caldria aplicar-lo, també, a algunes de les cartes ribianes; com aquella en què, ens diu Guardiola, «per primera vegada Riba dei-

xa per escrit la seva opinió sobre l'obra sagarriana i el personatge», una opinió ben poc falaguera (ps. 203-204). Fa referència a la carta adreçada al seu amic Josep Obiols des de Munic el 9 de desembre de 1922; però caldria tenir present l'estat d'ànim des del qual està escrita i el moment de crisi vital i poètica que Riba travessava, el qual el duia a mostrar-se obertament crític envers bona part dels seus coetanis, no sols Sagarra. Potser es podria aplicar a aquestes epístoles escrites des d'Alemanya, com també a les d'Itàlia de 1920, el judici que Carles Soldevila va formular respecte a les cartes de joventut de Maragall adreçades al seu amic Antoni Roure (judici que va recollir Riba a l'article que va dedicar a aquest epistolari): «Són excessivament espontànies per ésser sinceres.» Una idea que Soldevila (al pròleg al quart volum de les *Obres completes de Maragall*, de 1930) justificava així: «I no sé si amb aquesta frase explico ben bé el meu pensament. Al meu entendre, tota opinió digna d'aquest nom és la resultant d'un mínim d'operacions mentals que Maragall, en el complet abandó d'aquesta correspondència, no sempre es prenia el temps necessari per fer. En aquestes tres cartes que ara comento, per exemple, es veu ben bé que registrava amb una fidelitat maquinal totes les seves impressions, sense provar poc ni molt de jerarquitzar-les.» Si ho traslladem als judicis negatius sobre Sagarra formulats en aquella carta de 1922, i al marge que no deixa de ser possible que Riba en subscrigués la majoria a posteriori, implica que hauríem de prendre'ls si més no «amb cautela».

Aquests capítols sobre Sagarra, Crexells i López-Picó, a més d'esbossar-nos les respectives figures, reflecteixen diversos moments de la vida literària i cultural de la Catalunya d'abans i després de la guerra.

Els dedicats a Cambó i a Janés retraten, complementàriament, un dels àmbits més destacats del món literari català en el període d'entreguerres, en el qual Riba va tenir un paper més que destacat: el de la traducció. D'una banda, la dels clàssics grecs i llatins a través de la creació de la Fundació Bernat Metge a principis dels anys vint, gràcies al mecenes Francesc Cambó. Guardiola ens presenta l'evolució d'aquesta entitat al llarg de la dècada dels trenta i la seva difícil pervivència a principis de la dels quaranta. I aprofita l'avinentsa, a més, per resseguir documentalment la difícil relació entre Riba i el destacat i controvertit polític català, i, quan convé i justificadament, discutir alguns dels judicis que s'havien formulat al respecte. El capítol sobre Janés, d'altra banda, se centra en les relacions entre Riba i l'editor —per al qual realitzà, des de l'exili francès, diverses traduccions entre 1941 i 1943— i ens permet de comprovar les peripècies de l'activitat editorial en un dels períodes més durs de la postguerra.

Els anys de l'exili, tant el de Riba com el d'altres intel·lectuals catalans, són el marc dels capítols «Carles & Clementina a l'exili» i «“Veniü; simplement serem un més”. Joan Oliver, Xavier Benguerel, Francesc Trabal i Domènec Guansé». El primer, de caràcter biogràfic, reconstrueix, principalment a través dels testimonis epistolars del matrimoni Riba-Arderiu i dels seus fills, i també d'amics propers, totes les peripècies viscudes a França entre poc abans del final de la Guerra Civil

i el retorn a Catalunya l'abril de 1943. El caràcter sovint personal i familiar de les cartes ens apropa al dia a dia de la vida dels exiliats i a les seves dificultats, temors i penúries. L'altre capítol mostra les relacions de Riba, ja retornat a Barcelona, amb quatre dels escriptors catalans expatriats a Xile i permet de comprovar com es desenvolupaven les relacions, no sempre fàcils, entre els que es trobaven en l'anomenat exili interior i els de l'exterior.

El darrer capítol del llibre, «Per què he votat Joan Maragall?», resulta el més atípic. És l'únic que no té com a eix un personatge estrictament coetani de Riba: nascut trenta-tres anys abans, el 1860, i mort el 1911, el jove poeta de les *Estances* tot just va tenir l'ocasió de parlar amb ell tres vegades. L'objectiu de Guardiola no és, però, reconstruir la incidència de la figura i l'obra maragallianes en Riba, sinó de documentar la polèmica que va suscitar l'antologia de poemes de Maragall que va publicar el 1954 i també la provocada pel text amb què l'acompanyà, «Maragall, català representatiu» (títol que posteriorment esdevindria «Per què he votat Joan Maragall?»); una polèmica, la d'aquest text, protagonitzada sobretot per Riba i Ramon Guardans, el gendre de Francesc Cambó, i que girava al voltant de la relació entre Maragall i el polític de la Lliga Regionalista i, en darrera instància, de les relacions entre polítics i intel·lectuals —un tema sobre el qual el crític d'*Els marges* va escriure més d'un cop.

La primera polèmica va originar-la l'antologia poètica de Maragall confeccionada per Riba i la tria de poemes que hi feia, que no va plaure a força maragallians. Guardiola, com comentava, tot i prendre com a referència l'antologia i reconstruir les conseqüències de la seva publicació, no pretén aclarir el tema controvertit de la possible incidència de Maragall en l'autor de les *Elegies de Bierville*. Però sí que, per exemple, podria haver resseguit els comentaris ribians sobre la poesia maragalliana en l'epistolari, per mostrar, justament, la complexitat d'aquesta qüestió. Amb cartes com la que adreçava a Paulina Crusat el 29 d'agost de 1954 —poc després de publicada l'antologia i en plena polèmica—, en què li deia que Maragall, com a poeta, li servia i l'acompanyava «cada vegada més poc» i que «si practiquéss aquell absolut ascetisme d'un Valéry, el rebutjaria sense apel·lació».

No vol ser pas, això, una crítica a *Carles Riba. Retrat de grup*, ans una invitació a perseverar en aquest tipus d'obres. I a plantejar-se si, per exemple, serien viables nous capítols sobre personatges centrals de la vida cultural catalana de la primera meitat del segle xx, també estretament relacionats amb Carles Riba, com ara Eugeni d'Ors, Josep Carner o Josep Pla. Queda fet l'envit.

ZABALLA, Bel: *Manuel de Pedrolo. La llibertat insubornable*, València: Sembra llibres, 2018.

XAVIER FERRÉ TRILL
 Universitat Rovira i Virgili
 xavier.ferre@urv.cat

No es tracta d'una biografia. Zaballa interrelaciona recerques elaborades amb anterioritat a la present narració, confegida amb una visió novel·lística (i.e: ps. 11, 17 i ss, 107-111, 139-141, 163), per bé que recolzada —en ocasions sense precisió de referència— en fonts primàries, testimonis familiars i documents epistolars. L'aportació del relat de la periodista consisteix en la presentació del text dividit en parts que remet en àmbits vitals i intel·lectuals de l'escriptor de L'Aranyó: introducció biogràfica, orígens i codi del món narratiu pedrolí, espai escadusser a l'apartat sobre el concepte fonamental de «novel·la total» (ps. 68-72), que, a més, no té en compte el treball central d'Antoni Munné-Jordà «*Temps obert*» de *Manuel de Pedrolo entre les dues cultures* (1995). Els capítols restants tracten l'actitud política i ideològica de l'escriptor, la projecció de la darrera etapa de la seva narrativa acompanyats d'un annex —descontextualitzat— al voltant de la poesia visual. En aquest punt l'obra de Joan Ortís *Aproximació a l'obra poètica de Manuel de Pedrolo* (2001) podria haver introduït elements per a donar sentit a aquest aplec documental poètic, que també hauria pogut constituir un capítol en la seqüència del volum.

El fet que no sigui una biografia a l'ús —és a dir, una recerca al voltant del fil conductor que aprofundeix estructuradament en els caires que defineixen i desenvolupen la relació entre una vida i una obra— pot induir a concloure que *La llibertat insubornable* retorna a elements ja coneguts de la trajectòria humana i ètica de Manuel de Pedrolo. Per bé que Zaballa esmenti una relació d'entrevistes, d'estudis i d'articles que han servit per a dur a terme aquest treball divulgatiu (ps. 163-164), caldria haver anotat en forma de crida aquests textos i escandir-los en el decurs del llibre, així com citar exactament les obres de Pedrolo a què es refereix. Pel que fa a aquesta manca de citació de referents poso com a exemple l'epígraf adreçat a escatir l'autoria dels *Quaderns d'en Marc*: «Enric Borràs [...] qui li havia publicat un recull d'articles» (p. 120). Per què no se n'especifica el títol, *Cròniques colonials* (1982)? També cal fer notar que existeixen apartats que es retroalimenten —com el del pensament polític de l'autor— que demanarien una concreció a l'apartat escaient. Em refereixo, com a dada, a «La literatura com a eina de combat» (ps. 118-120), que podria haver-se situat, com a conclusió, al tercer capítol, «L'intel·lectual i referent independentista».

D'altra banda, cal no confondre el registre periodístic amb la imprecisió o manca de citació de dades (existeixen excel·lents recerques que fan convergir el procediment historiogràfic amb el periodístic), fet que projecta l'ombra de la des-

honestat intel·lectual. Com a exemple, l'absència de referències concretes en la reproducció d'epístoles, anteriorment publicades. És el cas de la lletra d'Eugeni Xammar (ps. 90-91) reproduïda en una altra recerca, la de Xavier Ferré *Manuel de Pedrolo i la nació (1957-1982)* (2016), (ps. 117-118). Amb això dit, concloc, d'entrada, que existeix un gran decalatge metodològic i d'orientació entre aquest *Manuel de Pedrolo* i la biografia —aquesta, sí— d'*August Gil Matamala. Al principi de tot hi ha la guerra* (2017), publicada a la mateixa editorial (Sembra Llibres), escrita per David Fernández i Anna Gabriel.

La meua objecció principal a aquest text és, doncs, de caire metodològic, però també ho és el fet que el llibre s'hagi publicat com una «biografia autoritzada», un concepte que, ves per on, és un principi antipedrolia.

Què aporta, en conseqüència, aquest volum? Dades que ja sabíem —mercès a la recerca dels orígens biogràfics de l'escriptor segarrenc aportades, amb rigor, per Maria Ginés (esmentada a la bibliografia)—, amb algunes referències epistolars noves: les tres lletres —prou reveladores d'una idea de política editorial— intercanviades entre Pedrolo i Joaquim Molas (p. 70) i l'epístola de Manuel de Pedrolo a Joan Sales (p. 74). Ambdues referències constitueixen, al meu judici, les dues principals aportacions d'aquesta narració, que permeten pensar —més notòriament en el cas de Joan Sales— en criteris —i polèmiques— de fons al voltant de la publicació d'obres de determinats escriptors.

No desmereixo, en absolut, el treball dut a terme per Bel Zaballa i espero que aquest llibre sigui útil, juntament —encara que amb una altra concepció, que podríem qualificar com «Pedrolo de butxaca»— amb la guia de lectura-reportatge de Sebastià Benassar, *Manuel de Pedrolo, manual de supervivència* (2018), per aproximar als lectors un escriptor que, com defensa l'autora, no era pas partidari —ni ho va dur a terme a la seva obra— de la literatura de l'absurd, sinó de bastir —potser com a testament viscut dels anys cinquanta i seixanta— una obra literària definida, en essència, a partir del plantejament dels laberints i des-closes de la condició humana. Ara bé, la biografia de Manuel de Pedrolo encara s'ha d'escriure. I, en aquest sentit, encara continuem essent deutors de la millor síntesi ideològica de què disposem, elaborada per Jordi Arbonés —i ara oportunament reeditada per Pagès editors—, *Pedrolo contra els límits* [1980 (2018)]. Com Zaballa mateix reconeix, en citar Pedrolo en cloure el volum, «la biografia és un dels gèneres literaris més difícils» (p. 165). I —afegeixo— que no es pot improvisar.

GUILLAMON, Julià: *Joan Perucho, cendres i diamnats. Biografia d'una generació*, Barcelona: Galàxia Gutenberg, 2015.

ENRIC GALLÉN

Universitat Pompeu Fabra

enric.gallen@upf.edu

I

Julià Guillamon, crític de literatura catalana del suplement Cultura/s de *La Vanguardia* i Llicenciat en Filologia Catalana (1985) per la Universitat de Barcelona, completa la seva faceta com a professional de la cultura amb l'estudi d'una sèrie de manifestacions de la cultura catalana en format de llibre i/o d'exposició que per norma han culminat en la publicació de llibres i/o catàlegs il·lustrats.¹ És autor també de *La ciutat interrompuda. De la contracultura a la Barcelona post-olímpica* (2002), un brillant assaig sobre la transformació de Barcelona amb motiu de l'organització dels Jocs Olímpics de 1992, guardonat amb el Premi Serra d'Or d'assaig 2002, i *El dia revolt*, sobre la literatura catalana a l'exili (2008)², que va obtenir l'any següent els premis Ciutat de Barcelona d'assaig i Lletra d'Or, respectivament. Ha reivindicat l'escriptora Rosa Maria Arquimbau amb l'estudi i l'edició d'una part de la seva obra,³ i s'ha interessat especialment per l'obra de Palau i Fabre,⁴ de qui prepara la seva biografia. Quant a la creació literària ha publicat *El barri de la Plata* (2018) i *El tren de la bruixa* (2018), sobre la relació entre l'emigració castellanoparlant i el catalanisme menestral, una obra autobio-

1. *El món de Joan Perucho: L'art de tancar els ulls* (1998); *Josep Palau i Fabre, l'alquimista* (2000); *Literatures de l'exili* (2005); *Monzó. Com triomfar a la vida* (2009); *L'estil Quaderns Crema: trenta anys d'edició independent, 1979-2009* (2010); *Continuar el combat. L'aventura de Club Editor (1955-2011)* (2011); *La revolta poètica 1964-1982* (2012, amb Vicenç Altaió); *El compromís pop. Els primers anys d'Edicions 62* (2012); *Espriu. L'escriptor compromès, el místic, el gran sarcàstic* (2014); *La propera festa del llibre serà de color taronja. Cinquanta anys del relançament d'Edicions Proa* (2015); *Baltasar Porcel. Mallorca, Barcelona, el món* (2015); *Enric Cluselles. Ninots i llibres* (2016); *Edicions de 1984. La ciutat dels llibres* (2017); *Patufet en guerra. La il·lusió de la normalitat* (2017); *Les Edicions Aymà. L'art de sobreviure* (2018).

2. El llibre va merèixer el premi Octavi Pellissa a projectes de creació literària el 2007.

3. *L'enigma Arquimbau. Sexe, feminisme i literatura a la Barcelona republicana* (2016). *Cor lleuger i altres narracions de l'era del flirt* (2016); *Quaranta anys perduts* (2016) i *Prostitució. Des d'allò de la poma fins als nostres dies* (2017).

4. *Palau i Fabre i Barcelona* (2018); l'edició de *Picasso 1927-1939. Del minotaure al Germika* (2011), i la direcció gràfica de *Jo sóc el meu propi experiment. Tretze poemes de l'Alquimista il·lustrats per Arnal Ballester* (2018, en col·laboració amb Albert Planas). Vegeu altres publicacions sobre la nostra cultura: *Jamás me verá nadie en un ring. La historia del boxeador Pedro Roca* (2014); *Leopoldo Pomés Flashback* (2015) i *Els mitjans Molfort's i la publicitat racional* (2018).

gràfica que basteix amb *El sifon de Can Sitra. Cent trenta-cinc cromos i dos recordatoris* (2017) i *Travessar la riera* (2017), un món sobre la memòria més personal.⁵

II

Joan Perucho, cendres i diamants. Biografia d'una generació, premi Crítica Serra d'Or d'estudis literaris 2016, té com a origen la tesi de llicenciatura (1986) sobre l'obra de l'escriptor publicada com a *Joan Perucho i la literatura fantàstica* (1989). La monografia que comentem és el resultat d'un llarg procés d'elaboració i creació, iniciat el juliol de 2010 i clos el desembre de 2014. L'extens estudi impressiona per l'àmplia documentació realitzada en arxius i biblioteques, completada amb les entrevistes als protagonistes i testimonis supervivents d'un període que arrenca en els anys trenta i es tanca amb la mort de Joan Perucho el 29 d'octubre de 2003.⁶ Organitzat en quinze capítols,⁷ un cop assenyalats els orígens menestrals no gens ben assumits per Perucho (caps. 1 i 2), el que es proposa Guillamon és inscriure la seva biografia amb la d'un grup d'escriptors i artistes catalans pregonament marcats per la guerra civil i les conseqüències sobre el desenvolupament de la cultura de postguerra. Una «generació» d'escriptors i artistes, constituïda pels més grans —Guillem Díaz-Plaja (1909), Salvador Espriu (1913), Joan Teixidor (1913), Martí de Riquer (1914) o Joan Vinyoli (1914)—,⁸ i pels més joves —Carles Fisas (1919), Francesc Ferreras (1920), Josep Maria de Martín (1920), Manuel Valls i Gorina (1920) i Nèstor Luján (1922), o Josep Palau i Fabre (1917), Josep Romeu (1917), Francesc Pau Verrié (1920) i Joan Triadú (1921). Es tracta d'un grup d'escriptors (sobretot els de més edat) que en els anys republicans van poder ser testimonis del ple funcionament de la literatura catalana, la literatura universal i la literatura espanyola d'entreguerres, especialment. En la trajectòria de Perucho s'observa un cert paral·lelisme amb la de Díaz-Plaja o Riquer: l'existència prèvia d'un ambient cultural en castellà en una de les branques familiars.

5. Anna Ballona: «Entrevista a Julià Guillamon». En línia a <<https://metode.cat/noticies/entrevistes/julia-guillamon-travessar-riera-util-perque-llibre-esperancat.html>> [Consulta: 5 novembre 2018]

6. Sobre els fons i les fonts de la recerca emprats, vegeu l'apartat «Agraïments», ps. 709-713.

7. «1. Els àngels de Red Bull», «2. La infantesa i la guerra», «3. La Universitat, Alerta i el camarada Espriu», «4. El surrealisme sense el subconscient», «5. Les revistes *Poesia* i *Ariel*: Perucho, poeta en català», «6. Anne Shelton canta *I'll be seeing you* a l'estany de Banyoles», «7. *El mèdium*, premi Ciutat de Barcelona 1954», «8. *Llibre de cavalleries*: via imperial», «9. *Les històries naturals*: fantasia i política», «10. Els anys daurats de *Destino*», «11. Cunqueiro, Luján, el vi albariño i *La Vanguardia*», «12. La casa de la vida», «13. Polígrafa, la fallida de Tàber i la crisi dels anys setanta», «14. Un vell cavaller bizantí conservador» i «15. Els anys finals».

8. Vegeu la tesi doctoral inèdita de Josep M. Balaguer, *Joan Teixidor. Representant del «grup universitari». Poesia i crítica (1931-1951)* (1993), que va ser dirigida pel doctor Jordi Castellanos i Vila.

Com Riquer, tanmateix en situacions distintes, Perucho, de la lleva del biberó, va ser un «soldat de dos exèrcits» que, a diferència de Díaz-Plaja, onze anys més gran i amb un prometedor currículum professional en els anys trenta, no va sofrir cap tipus de depuració pel nou règim,⁹ i va poder iniciar la carrera de Dret el setembre de 1939. En els primers anys quaranta, Perucho col·labora a *Alerta*, la revista del S.E.U. que el 1943 dirigeix Josep Espriu, germà del poeta, amb la participació de Nèstor Luján, Antoni Vilanova, Josep Maria de Martín o Carles Fisas. Contràriament al que s'ha dit sobre l'absoluta subordinació política de la publicació,¹⁰ per a Guillamon, la colla d'Espriu pretenia convertir-la en «una revista cultural crítica i una revista d'humor, una mena de *be negre* falangista (cap. 3, p. 106). El reconeixement d'*El Be Negre* ratifica el lloc comú d'altres iniciatives editorials i periodístiques de la immediata postguerra, el deute amb manifestacions culturals en llengua catalana molt apreciades de l'etapa republicana.¹¹ Abans de publicar el poemari *Sota la sang* (1947), Perucho escriu poesia en castellà,¹² però no es relaciona amb els seus ambients bohèmics i no acaba de «tancar un llibre», perquè busca un espai «on poder desenvolupar la seva personalitat literària» que aviat troba «com a poeta en català» (cap. 4, p. 162). L'anàlisi de les revistes clandestines *Poesia* i *Ariel* (cap. 5) mostra les relacions amistoses i/o discrepants entre el grup d'*Alerta* i *Ariel*, i la dificultat de Perucho d'encaixar amb la colla de Triadú. De fet, en tots els ambients «que va freqüentar, en els anys quaranta i cinquanta, de la revista *Alerta* a *Ariel*, de la tertúlia del Guinea a les trobades de Carles Riba el diumenge a la tarda, Perucho hi va ser sempre una figura singular però secundària» (p. 187). Amb *Aurora per vosaltres* (1951) la seva obra poètica pren un nou rumb en exposar-hi la preocupació social i el compromís polític, que afloren en l'ambient. Uns anys abans, havia guanyat les oposicions de jutge i iniciat la carrera judicial a La Granadella, més endavant ho serà de Banyoles, Móra d'Ebre i Gandesa. Amb *Diana i la mar morta* (1953) es consolida com a escriptor en llengua catalana, amb un text sobre Joan Miró, i dos poemaris més,

9. Vegeu Enric Gallén: «Guillermo Díaz-Plaja, director de l'Institut del Teatre durant el primer franquisme», *Franquisme & Transició*, 3, 2015. En línia a <<https://www.raco.cat/index.php/franquismeitransicio/article/view/305425suia>> [Consulta: 5 novembre 2018]

10. Vegeu Fernando Valls: «Cultura y política en los primeros años de posguerra: la revista *Alerta* (1942-1943)», *Anuario de Filología*, 6, 1995, ps. 107-134. Per a Guillamon, «des del primer moment els continguts culturals d'*Alerta* es van desenvolupar al marge del discurs polític del falangisme.» (capítol 3, p. 116).

11. Vegeu, com a mostra, Manuel Llanas: «Dues col·leccions de poesia a banda i banda de l'abisme de 1939» i Jaume Pont: «Una revista poètica de la immediata postguerra: *Entregas de poesia* (Barcelona, 1944-1947). Trajectòria, programa i funció», dins *Literatura comparada catalana i espanyola al segle XX: Gèneres, lectures i traduccions*, Lleida: Punctum & TRILCAT, 2007, ps. 39-47 i 49-63, respectivament.

12. Dolores Manjón-Cabeza Cruz: «Un silencio olvidado: La poesía de Joan Perucho», *Epos*, XX-XXI (2004-2005), ps. 285-290.

El mèdiu (1954) i *El país de les meravelles* (1956). A *El mèdiu*, premi Ciudad de Barcelona 1954, Perucho es visibilitza com a escriptor en un context en què, tot i ser un premi atorgat per un ajuntament franquista, alguns escriptors catalans desafectes amb el règim hi concorrien, com ara Manuel de Pedrolo amb el poemari *Simplement sobre la terra*, o Joan Sales amb *Viatge d'un moribund*.¹³ Literàriament, *El mèdiu* connecta amb la generació del 27, sobretot amb l'obra de Luis Cernuda.¹⁴ Els capítols 8 i 9 són dedicats a dues fites de la narrativa original de Perucho: *Llibre de cavalleries* (1957) i *Les històries naturals*. En relació amb *Llibre de cavalleries*, Perucho havia publicat l'any abans *Amb la tècnica de Lovecraft*, en què incorpora el clima dels contes de terror, tot reconeixent l'obra de H. P. Lovecraft. Mitjançant la figura de Tomàs Safont, Perucho crea un alter ego idealitzat en una novel·la que combina l'erudició amb l'actualitat, el passat amb el present, i hi incorpora el llenguatge de l'art contemporani, la literatura experimental i el cinema.¹⁵ La publicació és paral·lela a la de *Merlin e família* (1955), d'Álvaro Cunqueiro: dues reaccions narratives al corrent del realisme social d'aquell temps. Els capítols 10 i 11, centrats en l'etapa de crític artístic a *Destino* i les seves col·laboracions a *La Vanguardia Española*, mostren la trajectòria de l'home, l'escriptor, i el jutge també, que procura actuar amb la màxima independència de criteri en tots els àmbits i situacions. Perucho sempre va a la seva, no participa del moviment intel·lectual antifranquista. Es mostra, però, proper a la modernitat artística,¹⁶ estreny la seva relació mimètica amb Cunqueiro (cap. 9, ps. 362-363) i esdevé un escriptor bilingüe, que canvia de temàtica i estil. En el capítol 12, de caràcter més familiar, es destaca la seva passió pels llibres antics, la bibliofília i les obres d'art, i referma els seus contactes amb artistes com Modest Cuixart, Antonio Saura, Xavier Corberó, Leopoldo Pomés o Salvador Aulestia. Darrere l'aparent benestar personal i professional de Perucho, s'hi amaga, però, un rerefons que es va acabar projectant sobre el seu futur.¹⁷ El capítol 13 resse-

13. El rebuig al premi Ciudad de Barcelona de determinats poetes catalans d'enfreguerres i, concretament, del grup d'*Ariel* era total.

14. Joan Teixidor, un dels homes de *Destino*, no ben vist per la resistència cultural catalanista, assenyalava també els punts de connexió amb l'obra d'Antoni Tàpies.

15. L'obra va ser ben acollida per la gent d'*Ariel*, per Antoni Vilanova a *Destino*, per Juan Ramón Masoliver a *La Vanguardia Española*, i per Salvador Espriu, lector de Lovecraft, en privat.

16. «La literatura fantàstica, l'art màgic, el surrealisme, l'art pop, el grafisme publicitari, el cinema de terror, la moda de l'erotisme, el còmic: un món de coses noves que reflectia la sensibilitat del moment.» (cap. 10, p. 425).

17. «Des de l'època de *Diana i la mar morta* Perucho havia volgut poetitzar la seva vida. L'art i la literatura havien anat guanyant espai a la casa, fins al punt que res no hi era aliè. Però mentre poetitzava la seva vida, Perucho havia creat una ficció que s'allunyava cada cop més de la realitat: un món refinat i hedonista amb un costat domèstic que quan el coneixes bé, desactiva el que tot plegat podia tenir d'exhibició culturalista. Entre els seus quadres, llibres antics, els mobles i els objectes de col·lecció

gueix el paper de Perucho com a director de la Biblioteca de Arte Hispánico de l'Editorial Polígrafa i com a editor de Tàber (1968-1971), on introdueix els llibres de cultura *pop*, de Luis Gasca i Terenci Moix. Continua mantenint-se, però, al marge de l'antifranquisme militant, alhora que la servitud periodística a *La Vanguardia*, i a *Destino*, en la nova etapa dirigida per Baltasar Porcel, afavoreix el seu decantament cap al bilingüisme (p. 577), mentre títols en català —*Botànica oculta* (1969) i *Els balnearis* (1975)— assenyalen que el seu model narratiu «estava esgotat» (p. 610). La crisi artística anirà de bracet de la familiar. Els dos últims capítols (14 i 15) ofereixen la imatge d'una persona malalta, autodestructiva, arrossegada per la supèrbia i l'orgull que, malgrat els premis¹⁸ i el reconeixement d'Àlex Sussanna, Jaume Vallcorba Plana, Pere Gimferrer, Carlos Pujol, el grup de *Pasajes* o Jaume Sastre, es mostra díscol i crític. Manté una relació intermitent amb el catalanisme polític que governa a Catalunya, mentre és acollit, en tant que escriptor bilingüe i conservador, per la cultura espanyola en l'etapa de José Mª Aznar. Tot plegat aboca a la trista trajectòria final de Joan Perucho. Guillamon relata la cara i la creu d'un home, un escriptor i una obra, lligats a la modernitat artística, que no casen amb les interpretacions posteriors de Valentí Puig o Andrés Trapiello. Des de la perspectiva literària: «el Perucho final és més deixatut que l'autor de *Llibre de cavalleries* i *Les històries naturals*.» (p. 679). Escriu a l'ABC de Luis Mª Ansón, trenca les relacions amb *Destino* (cap. 15. ps. 695-688), és investit Doctor Honoris Causa per la Universitat Rovira i Virgili, rep el Premio Nacional de las Letras Españolas (2002) i la Medalla d'Or de la Ciutat de Barcelona (2002). La projecció internacional dels últims anys de la seva obra contrasta amb l'escàs reconeixement de la crítica literària catalana dels anys seixanta i setanta. Guillamon analitza com Perucho, traumatitzat pels seus orígens modestos i la guerra, abandona l'entusiasme i les energies transformadores dels primers anys i es deixa seduir per l'immediatisme irredempt de la postmodernitat. En suma, Guillamon ha realitzat un treball encomiable, original i inèdit en els estudis literaris catalans. No estem acostumats a enfrontar-nos a una biografia crítica amb pèls i senyals sobre un autor de referència inexcusable de la segona meitat del segle vint, amb un ús tan excel·lent com acurat de la documentació aportada (oral i escrita). Amb un estil persuasiu i indagador, Guillamon convida el lector a resseguir la història d'un home i un escriptor inestimable fins a convertir-lo en un personatge literari fascinant.

---

comprats per quatre rals, Perucho era un naufrag, perdut en les seves fabulacions i les seves obsessions, en el pas del franquisme a la Transició.» (p. 544).

18. A *Les aventures del cavaller Kosmas*, premi Ramon Llull 1981, que dedica a Álvaro Cunqueiro, torna a tractar el tema de la reconciliació com també a *Pamela* (1983), «però ara aquesta reconciliació representa el triomf dels valors de la tradició enfront de les idees liberals, considerades un mal que ve de fora.» (p. 660).

BIOSCA, Marc: *Jesús Moncada, mosaic de vida*, Lleida: Pagès Editors, 2017.

LAURA FARRÉ BADIA

Universitat de Barcelona

laurafarrebadi@gmail.com

Coincidint amb el setenta-cinquè aniversari del naixement de Jesús Moncada, el setembre del 2017 Pagès Editors va publicar un assaig sobre l'escriptor de Mequinensa. Aquest és el tercer llibre que l'editorial lleidatana ha publicat en relació amb la figura de Moncada: el primer, *Dibuixos i caricatures de Jesús Moncada* (2011), és un recull de dibuixos de dedicatòries que va elaborar Mercè Biosca; i el segon, *Aportacions de Jesús Moncada a la fraseologia catalana* (2016), els autors del qual són Mercè Biosca, Maria-Pau Cornadó i Károly Morvay, consisteix en una compilació de les frases fetes que emprava l'escriptor.

L'assaig que ha elaborat Marc Biosca pretén «fer més proper qui ha estat, indubtablement, una de les figures literàries més potents de la literatura catalana contemporània» (p. 11). Pel que fa a la biografia de Moncada, a banda de la informació que va compartir ell mateix en les entrevistes que va concedir, no hi ha gaires textos que se centrin a resseguir la història de la seva vida: una de les obres més celebrades és *Retrats* (2005), un text que Xavier Moret va dedicar a l'escriptor mequinesà a través de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (AELC).

Pel que fa a l'estructura, el llibre es divideix en cinc blocs, que es corresponen amb els períodes més rellevants de la vida de Moncada; més un epíleg de «to lliure», que constitueix una valoració del llegat de l'escriptor des del punt de vista social i cultural. El llibre també inclou un recull de fotografies a la part introductòria i una bibliografia completa al final.

A la «Nota d'autor» s'expliquen les particularitats que, des del punt de vista formal, presenta l'assaig: sobta que s'hagin exclòs els peus de pàgina i les citacions literals, amb el pretext «d'agilitzar la lectura i restringir un to excessivament acadèmic» (p. 9) i que, en canvi, s'hagi afegit una bibliografia tan completa al final.

A l'«Inici» s'afirma que Moncada, que anava «per lliure», era un escriptor «poc exposat públicament» (p. 11). Potser per això Biosca no se n'amaga, del fet d'haver elaborat una «aproximació força lliure» a la figura i l'obra del mequinesà. D'una manera molt honesta, l'autor del llibre reconeix haver-se pres «llicències arriscades, relacionant elements a vegades massa distants i a vegades prou propers» (p. 11). Així, justifica la idea de mosaic que apareix al títol i que, segons Biosca, «compromet menys que el concepte de biografia» (p. 11).

En aquest apartat l'autor fa referència a alguns aspectes de la biografia de Jesús Moncada, els quals van ser força comentats en les diverses entrevistes que l'escriptor va concedir,¹ com ara el seu pas per Saragossa, la influència que van tenir Pere

1. Vegeu, per exemple, l'entrevista que li va fer Josep M. Muñoz, que es va publi-

Calders i Edmon Vallès en la seva trajectòria professional, l'edat que tenia quan va publicar el primer recull de contes, entre molts altres aspectes.

Amb relació a l'organització de la informació, Biosca no segueix un ordre cronològic ascendent: en paraules de l'autor, el llibre és un «exercici de condensació desordenada d'èpoques, noms i espais» (p. 13). La pensada de combinar la biografia de Moncada amb alguns episodis de les seves obres és una idea molt productiva que, tanmateix, no s'acaba d'explotar: oferir aquesta mena de connexions podria esdevenir una aportació força innovadora.

Ara bé, si es volen «posar el màxim de cartes sobre la taula» (p. 13), potser caldria aprofundir una mica més en alguns aspectes de la personalitat i la quotidianitat de Moncada, per tal de presentar més confluències i oferir una visió més àmplia i més completa de la trajectòria de l'escriptor. Per exemple, es podria fer referència a l'enrenou amable que és propi de Mequinensa, un territori d'excepcionalitats contínues, on el dia a dia és fet d'història, de rituals íntims i de propòsits assequibles.

Al primer capítol, «Segon capítol de la prehistòria de Jesús Moncada escriptor», es desenvolupa, d'una manera prou extensa, la història de l'editorial Montaner y Simón, una de les editorials més importants de Barcelona, on va treballar Moncada durant catorze anys, de 1967 a 1981. El segon capítol, que es desprèn del primer, consisteix en un repàs de la biografia d'algunes de les persones que van treballar a l'editorial i que hi van coincidir amb el mequinensà. Concretament, Biosca destaca la figura de l'escriptor Pere Calders, de qui Moncada ja havia parlat en diverses ocasions i de qui havia reconegut la influència, el mestratge i l'acompanyament en el moment d'escriure els primers textos en català i en el moment d'elaborar el primer recull de contes: *Històries de la mà esquerra* (1981).²

El tercer capítol, «Primer capítol de la prehistòria de Jesús Moncada escriptor», que se centra en l'etapa prèvia a l'arribada a Barcelona, conté un apartat dedicat a l'entorn familiar de l'escriptor, on es parla de la importància de les figures del pare (p. 79) i de la mare (p. 82) i se subratlla la voluntat dels progenitors de procurar que Moncada estudiés. A més, Biosca emfatitza l'interès per la cultura en general i per la literatura en particular de la família de Moncada —tant el pare com la mare sabien llegir i escriure. Un altre encert d'aquest apartat és la idea de posar en relació els interessos culturals de la família de Moncada amb el fet que alguns personatges de les seves obres sabien de lletra, com és el cas d'Amàlia Calsina, un personatge d'*Estremida memòria* (p. 79).

El capítols quatre i cinc estan relacionats amb l'època de maduresa de Moncada. Els fragments en els quals s'explica la seva activitat en el món editorial tenen

car a *L'Avenç* l'1 de febrer del 2004. Vegeu també l'entrevista que li va fer Xavier Moret, que es va publicar a *El País* el 13 de febrer del 1992.

2. Vegeu, per exemple, l'entrevista que li va fer Mercè Biosca, «Aproximació a l'obra de Jesús Moncada», que es va publicar l'any 1989 al número 351 de la revista *Serra d'Or*.

un interès especial: els tombs que va donar Moncada pel món editorial és un tema que no s'ha abordat tant com la resta d'aspectes que tracta Biosca en aquests capítols.

Al cinquè capítol hi ha un detall que convindria esmenar: Biosca assegura que Moncada volia recuperar el personatge de Severiana de Segarra, d'*Estremida memòria*, que era «jove a *Estremida* i d'edat avançada a *Camí*» (p. 159). Això no és així: a la novel·la queda clar que aquest personatge va morir jove uns anys més tard, a l'època en la qual tenen lloc els fets que es narren a *Estremida memòria*, de manera que no pot ser que Moncada tingués la intenció de recuperar aquest personatge més endavant.

Pel que fa a les entrevistes que apareixen al final, potser se n'hauria pogut treure més suc, sobretot de l'entrevista a Joaquim Cucurull. Tenint en compte que Cucurull va ser un dels tres joves que formaven l'equip tècnic de la segona i última etapa de l'editorial, juntament amb Jesús Moncada i Toni Bartomeus, s'haurien pogut incloure alguns detalls relacionats amb la seva experiència al costat del mequinensà, per tal d'aportar un punt de vista diferent de l'època en la qual Moncada va treballar a la Montaner y Simón. Amb aquesta mena de detalls, menys coneguts i més relacionats amb la personalitat i la quotidianitat de l'escriptor, l'assaig esdevindria encara més interessant per als lectors de Moncada que ja coneixen els aspectes més comentats de la seva trajectòria.

En general, al text de Biosca s'hi troba a faltar un punt de vista més personal o més quotidià. Pel que fa a les dades més generals, com ara la cronologia exacta i les etapes principals de la biografia, ja hi ha molta informació a l'abast de tothom.³ En canvi, pel que fa al paisatge humà de Mequinensa, sobre el qual també va escriure Moncada, no hi ha tanta informació. Potser caldria que a l'assaig hi apareguessin una altra mena de detalls, anècdotes quotidianes, per poder acostar-nos a la figura de l'escriptor d'una manera diferent de com ho hem fet fins ara. En altres paraules, està bé que al text hi hagi informació més general, sobre el tipus d'educació que va rebre, la descoberta de la literatura en català, les persones amb qui es va relacionar en l'àmbit laboral; però aquesta informació s'hauria de combinar amb detalls que aportessin un punt de vista nou. De la mateixa manera que en el tercer capítol s'explica l'episodi de la ferida al tou de la cama amb la falç (ps. 83-85), s'haurien pogut incloure més anècdotes d'aquesta mena.

De fet, Biosca inclou a l'assaig algunes anècdotes semblants a l'anterior: en primer lloc, a banda de resseguir la rutina que seguia durant l'etapa posterior a la Montaner y Simón (ps. 111-113), també parla de la importància de la música en la vida de Moncada i del tipus de música que escoltava (ps. 112-113). En segon lloc, exposa una curiositat relacionada amb Mercè Biosca i el títol d'*Estremida memòria*: la novel·la s'havia de titular *Sudari de boira*, però Biosca li va aconsellar de canviar el títol i Moncada li va fer cas (p. 159). En tercer lloc, explica que Mon-

3. Es poden consultar, entre moltes altres fonts d'informació, les diverses entrevistes que va concedir i el llibre *Retrats* (2005) de Xavier Moret dedicat a Moncada.

cada sempre mirava de mantenir en secret els títols de les seves obres fins a l'últim moment, de fet, només els compartia amb el seu nebot, Xavier Colom.

En conclusió, pel que fa a l'execució de l'obra, més que evitar «un to excessivament acadèmic», potser caldria trobar la manera que els títols dels capítols, que es corresponen amb els períodes més rellevants de la vida de Moncada, contribuïssin a clarificar la informació que s'exposa. Pel que fa al contingut, al text de Biosca s'hi troba a faltar l'explicació d'anècdotes quotidianes, que, combinades amb la informació de tipus més general, permetrien presentar més confluències i oferir una visió més àmplia i més completa de la trajectòria de Moncada.

La pensada de combinar la biografia de Moncada amb alguns episodis de les seves obres és una idea molt productiva que, tanmateix, no s'acaba d'explotar. Així i tot, l'assaig compta amb alguns encerts, sobretot en el capítol 3, on hi ha un apartat dedicat a l'entorn familiar de l'escriptor. Així i tot, hi ha alguns detalls que caldria esmenar: la voluntat de recuperar el personatge de Severiana de Segarra i l'extensió dels capítols dedicats a la Montaner y Simón i a la biografia dels qui van coincidir amb Moncada a l'editorial barcelonina.

BALLESTER, Josep: *Diàspores. Paraules i geografies d'exili*, Alzira: Bromera, 2017.

JERONI MÉNDEZ

Florida Universitària

jmendez@florida-umi.es

19 d'octubre de 1932. El tren para a la vora d'un immens camp de civada nevada i fronterer. A través de la finestra, entre la boira, apareixen unes figures armades d'uniforme grisenc, palplantades enmig del paisatge blanc i al costat del que sembla ser un tanc. Monsieur Gustave i Zero, el seu benvolgut vailet de porteria, s'estranyen. De sobte, uns homes que semblen militars irrompen en el compartiment i sense dilació els demanen la documentació. «Serà un plaer», i amb un gest elegant Monsieur Gustave es treu uns papers de la butxaca interior i els ofereix al paio circumspecte que porta brodades les sigles de Cap F. Muller. «No és un retrat molt afavoridor» —continua Gustave amb certa jocositat amable. Quan l'home amb cara de pomes agres requereix la documentació del jove Zero, el silenci es tensa. «És un visat d'immigració amb estatus de treballador de nivell 3. Franz, benvolgut, el xic viatja amb mi», li apunta Gustave. El militar mira el paper esgrogueït fent cas omís del comentari, es capgira i consulta un moment els seus acompanyants. «Isca, per favor», sentència amb sequedat dirigint-se al jove *lobby boy*. Monsieur Gustave ordena al xic que s'assega i, sense perdre les formes, assegura que els papers del seu jove acompanyant estan en regla, que ell mateix ho va comprovar abans del viatge. «No poden detenir-lo solament per ser un maleït immigrant. No ha fet cap mal». Mirades intenses entre ell i el vailet, uns segons de

pausa dramàtica i, amb violència, F. Muller agarra el xic del braç i fa per emportar-se'l. Gustave s'hi interposa, provocant que el caporal i la resta d'uniformats es llancen sobre ells i comencen a bregar en l'estret compartiment del tren. Empentes, força bruta i cares contra la paret del vagó. «Miserables necis feixistes de cara marcada!», crida Monsieur Gustave, iracund i digne, amb dos filets de sang que li regalimen dels narius i li taquen de roig l'impol·lut bigotis ros. «Deixeu estar ara mateix el meu mosso de porteria!». Mirades d'amistat inconfessa, barrejada amb preocupació certa. La cosa no pinta bé. De sobte, se sent un xiulit. L'inspector en cap de la Lutz Police Militia puja al tren. «Què passa ací?». «Açò és un ultratge —contesta Gustave—; aquest jove treballa per a mi al Gran Hotel Budapest, a Nebelsbad». «Monsieur Gustave?», l'inspector sembla que el reconeix, es lleva el barret i es presenta educadament com a Henkels, fill del Dr. Wolfgang Henckels-Bergersdörfer. «Es recorda de mi?», li pregunta al conserge del prestigiós hotel de la República de Zubrowka. Monsieur Gustave respon amatent, encara sotmès pels atacants: «Clar que sí, perfectament. És increïble, és vostè el petit Albert». «Em sento terriblement avergonyit» —fa l'inspector Albert Henckels. «Solteu-los!», ordena als seus homes. Agafa el visat del vailet i l'examina. Amablement, explica que el xic és apàtrida i, per tant, ha de sol·licitar un salconduit especial per a poder viatjar, molt difícil d'aconseguir. Pren la ploma i en signa un de provisional, que li expedeix diligentment. «Què tal tot? Com està sa mare?», aprofita Monsieur Gustave per preguntar. «Està molt bé, gràcies». «Dones-li records». «De la seua part». Per últim, Henckels ordena disculpar-se als seus homes i s'acomia amb un assentiment de cap i un somriure gentil. Després, Monsieur Gustave es recompon una mica i s'adreça de nou al jove Zero: «Ho veus? Encara queden lleus besllums de civilització en aquest brutal escorxadador que en el seu dia fou conegut com a Humanitat. De fet —referint-se al seu estimat i luxós hotel— és el que nosaltres proveïm en el nostre modest, humil i insignificant...» Aleshores, fa una pausa i, mirant per la finestra, abans de fer un glop, mussita amb franca resignació: «A la merda...».

Encara que tot fa pensar en fets històrics i llocs reals (com la República Txeca i el Palau Hotel Bristol de la ciutat balneari de Carlsbad), l'esmentada República de Zubrowka i l'hotel regentat per Monsieur Gustave són espais imaginaris, i això d'abans era una escena memorable de la pel·lícula *The Grand Budapest Hotel* (2014), del director nord-americà Wes Anderson. Un film inspirat en l'obra de l'escriptor vienès Stefan Zweig, jueu, antibel·licista i exiliat a Suïssa durant la Primera Guerra Mundial i posteriorment a Londres, París (després que el règim nazi prohibís els seus llibres) i finalment al Brasil, on després d'una carrera d'èxit literari, es va suïcidar amb la seua muller un 22 de febrer de 1942, sense esperança pel futur d'Europa.

Tant la vida de Zweig com la reescriptura en clau de comicitat irònica que planteja la pel·lícula d'Anderson venen molt al tomb si volem parlar de l'últim llibre de Josep Ballester: *Diàspores. Paraules i geografies d'exili*. Un llibre que ens ofereix un recorregut incisiu per la vida i obra de tots aquells autors que, d'una manera o

una altra, són exemple reeixit de perseverança obligats per la fugida, amb final feliç o sense. El volum, finalista del Premi d'Assaig Mancomunitat de la Ribera Alta, comença amb «Les profundes arrugues de l'èxode», que n'és el pòrtic, la consigna, la divisa, l'avís introductor. En travessar el llindar, el lector s'endinsa en un seguit de propostes de lectura amb certes expectatives, però no sap encara si cal abandonar tota esperança. La diàspora, física o metafòrica, n'és la premissa central. Premissa que tanmateix evoluciona a través de les pàgines per parlar del sentiment de pèrdua, de la mort, de la injustícia, de la família, de la malaltia, de l'amor, de l'art i, sobretot, de la literatura com a resistència. Perquè tots som, en certa mesura, exiliats. I la batalla contra la repressió, a hores d'ara, continua. En aquest sentit, l'escriptura de Ballester (mixtura de prosa minuciosa, pinzellades encertades d'ironia, adjectiu just i alguna metàfora recurrent) implica una pugna deliberada contra l'oblit.

Així, en la part central del llibre, «Les pèrdues», trobem un compendi de fragments a mig camí entre les notes biogràfiques i la reflexió assagística, unes escenes bellament descrites que ficcionen moments clau de l'èxode —interior o exterior— de diversos autors; instants que ressonen a través d'un contínuum pràcticament infinit d'associacions temàtiques amb altres autors i obres, inclús amb fets recents d'una corprenedora actualitat política de desterraments ideològics, imputats que governen i refugiats que s'ignoren i moren a la intempèrie. Assistim a aquestes breus escenes, finestres indiscretas, i contemplem amb certa morbositat (tot lector és una mica *voyeur*) i sentim les veus, i observem els gestos, i reflexionem a través de la memòria dels protagonistes del llibre, creadors i creadores, en qualsevol àmbit, que s'han vist condemnats a l'exili, foragitats del que per a ells significava la vida. Ací —s'ha de reconèixer— el plaer de la lectura sorgeix sobretot d'aquest tast divers, de condensat sabor agre dolç, configurat per les breus fotografies literàries d'homenots i donotes enfrontats a l'adversitat.

Autors com Ignazio Silone (Secondino Tranquilli); Sandor Márai i el respectable Freud, qui va replicar als nazis amb la ironia; el salvatge de Kipling («tot paradís és un paradís perdut», en diria potser Villalonga); François Marie Arouet, exemple d'escriptura i humor contra el poder i la injustícia; Nabokov i Maiakovski; Czesław Miłosz, poeta polonès, nascut a Lituània; Thomas Mann i el conflicte entre art i vida; Stanisław Jerzy Lec, satíric i aforístic, anihilat per les urpes nazis, compatriota de Soma Morgenstern, germanòfil emigrat a Israel, presentat per Ballester i reprès en l'últim capítol del volum, entre altres. Tots són exemples magnífics de l'art d'escriure com a últim reducte enfront de l'estupidesa del poder, la irracionalitat i la violència. Sense oblidar veus de dona, com la d'Emily Dickinson o la frenètica Djuna Barnes. Trobem també Poe, un altre exiliat intern, en el *delirium tremens* previ a la seua mort, la influent producció literària del qual no haguera estat la mateixa sense el patiment i la vida obagosa; passant per una breu descripció del *Jardí de les delícies* del Bosco, l'infern del qual és probablement el destí de tots aquells que s'han vist condemnats a algun tipus d'èxode i han esdevingut refugiats. Cal afegir que especialment divertits i alhora emocionants són els capítols dedicats a Dostoievski i Cioran.

També hi trobem cineastes com John Huston, i exemples paradigmàtics de l'equació que iguala l'art a l'autosuficiència, com ara Rubens o el gran Gustave Courbet, destre manierista de la lletjor, revolucionari de la pintura, autor del sublim *Origen del món*, acaçat per la repressió, «l'home més lliure i orgullós de la Terra», qui ens serveix per a entendre que la independència personal a ultrança és sinònim de provocació i llibertat.

Però Ballester també fa país i es detura a parlar de casos que ens toquen de més a prop: tenim un capítol dedicat a l'exili d'una tradició festiva com les falles arran de l'assimilació feixista de les esferes culturals valencianes. Llegim igualment sobre figures nostrades com Blasco Ibáñez, qui considerava l'escriptura «una absoluta imposició biològica»; la figura històrica de Joan Baptista Basset, estimat pel poble i odiat pels poderosos («sense memòria no hi ha existència»); assistim al recorregut de Vicent Martín i Soler, «*il Mozart di Valencia*», per les corts europees del segle XVIII; i arribem al record d'un altre Joan Baptista, el Dr. Peset Alexandre, seguit protagonista d'un episodi oprobios a casa nostra, exterminat per discrepàncies ideològiques. Hi trobem també un capítol dedicat als autors valencians de la diàspora, que fugiren de la bèstia negra del franquisme, on es parla del fenomen del mecenatge cultural, i es reflexiona sobre la literatura com a fet social i la costosa professionalització dels escriptors en temps de crisi humanitària —econòmica, en diríem ara. Com afirma l'autor, ens juguem l'ànima si tot açò acaba en simple omissió i oblit, perquè guanyarien aquells que han orientat la història d'Europa, Espanya i del País Valencià cap a la intolerància i la injustícia.

I és que llegint *Diàspores* confirmem que en totes les èpoques trobem l'exili com a constant, com a condemna, causa de dolor, equivalent de la mort i de la pena; però també l'èxode com aguant, com a context terrible que promou, paradoxalment, la perseverança en l'acte creatiu per a donar sentit a l'existència. Un sentit que naix de la contradicció abraçada no per l'amor o el sexe, sinó per la ironia. Ballester no solament repassa les escenes emblemàtiques de la vida d'autors contemporanis sinó que, esperonat per aquest afany per constatar la resistència després de la desfeta, ens trasllada a altres temps i ens perfila moments de la biografia d'autors com Erasme de Rotterdam i altres figures que, per circumstàncies políticament adverses —per injustes i repressores— es configuren com a autèntics desterrats. El lliure albir, tanmateix, possibilita la lluita contra la intransigència. Viatgem així al Bagdad medieval per a trobar-nos amb Xahrazad com a símbol de la creació literària, de la puixança de la literatura enfront del desgavell i l'assetjament. Ballester ens trasllada a l'Orient i ens parla de Salah Hassan, poeta i dramaturg iraquí exiliat el 1992 a Holanda; i llegim sobre Nínive i Bàssora, en una denúncia dels excessos geopolítics de les potències occidentals sobre el territori (sobre la cultura dels pobles sotmesos per la guerra). Apareixen, doncs, velades i necessàries acusacions polítiques: «Aquesta vasta geografia entre el Tigris i l'Eufrates, ara sols és horror, tragèdia, sofriment, sang i odi». L'autor exerceix així, com fan els homes i dones de què parla, el paper testimonial i de denúncia de l'escriptor compromés. Perquè *Diàspores* també és una reivindicació aferrissada

de la llibertat individual de tot creador i de la tasca intel·lectual com a gaudi i refugi en temps de tempesta.

Totes aquestes reflexions i episodis desemboquen en el capítol «La formació lectora i literària en contextos plurilingües», que configura la conseqüència didàctica lògica: un al·legat a favor de l'educació intercultural com a mitjà per garantir la diversitat com a font d'enriquiment en el món actual; un capítol que es constitueix com a lectura necessària per a tots aquells que es dediquen o volen dedicar-se a la docència, en què es reivindica les possibilitats de la lectura literària i l'escriptura, més enllà de les meres destreses d'alfabetització funcional, per al desenvolupament holístic de l'ésser humà. Aquest plantejament enllaça amb una reflexió sobre el preocupant auge de la xenofòbia a l'Europa dels nostres dies i la crisi humanitària dels refugiats de la guerra a Síria, posant de rellevància el compromís intercultural del fet literari.

Com a colofó, en l'últim capítol del llibre, «Extraterritorial i exili», a partir d'un article de George Steiner, Ballester ens parla de Soma Morgenstern, un autor que mostra en la seua trajectòria vital i literària «un dibuix ben nítid d'allò que ha tingut de terrible el segle XX».

Aquesta barreja d'assaig, píndoles narratives, notes judicioses i aplec de divagacions sobre els clàssics de l'exili té quelcom —o molt— de viatge en el temps. Es tracta d'una lectura que juga amb el tempo fragmentat, «alhora multidimensional i ple de forats», dels testimonis i les reflexions sobre l'expatriació, el foragitament i la pèrdua. Sempre a favor de la literatura com a experiència que ens permet assaborir l'agredolç moll de l'os de la condició humana. Però els clàssics de l'exili són també els clàssics de la lluita i representen la constància enfront de la massacre i la iniquitat. Homes i dones que a través dels segles, gràcies a l'escriptura, l'art o la música han plantat cara als gossos rabiosos de l'ostracisme, la coerció i la força bruta. Perquè, malgrat tot, «és possible la poesia després d'Auschwitz». El llibre de Ballester forma, de fet, part del testimoniatge d'aquesta possibilitat: «Com oblidar la repressió, l'extermini, l'exili, la neteja ètnica, la desmemòria dels llocs de felicitat?». *Diàspores* suposa una resposta sense embuts a aquesta pregunta retòrica que, per salut col·lectiva, en ple segle XXI, més val que ens fem.

MUNMANY, Mireia: *La gestió del patrimoni literari*, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2017; «Patrimoni Literari Català», 1.

MIA GÜELL DEVESA
Universitat de Vic
mia.guell@uvic.cat

Amb l'aparició d'aquesta obra el patrimoni literari català comença a deixar enrere l'espai de frontera per a encaminar-se vers una centralitat semblant a l'ostentada

pel patrimoni cultural. Les reminiscències derridianes de la terminologia no són fruit de l'atzar, puix que darrere el text que ens ocupa, que és una adaptació de la tesi de Mireia Munmany, figura el mestratge i la direcció de Pilar Godayol junta-ment amb Montserrat Comas. Es tracta de la primera aportació monogràfica sobre patrimoni literari emmarcada dins el Grup d'Estudis de Gènere: Traducció, Literatura, Història i Comunicació de la Universitat de Vic en un doctorat industrial en l'àmbit de les Humanitats. L'obra constitueix, així mateix, el punt de partida d'una col·lecció inspirada per Magí Sunyer i la Universitat Rovira i Virgili amb voluntat de difondre amb rigor científic els estudis generats en aquest camp. Cal celebrar aquesta doble primícia i felicitar una iniciativa que ajudarà a normalitzar l'estat del patrimoni literari català.

El llibre es divideix en set apartats precedits per un pòrtic, en què es presenta la col·lecció i se n'expliciten les línies mestres; un pròleg amb les raons per les quals l'autora decideix investigar i escriure sobre la gestió del patrimoni literari i una breu introducció amb l'exposició dels orígens, l'estructura i els objectius de l'estudi.

La primera part, dedicada al concepte de patrimoni literari, s'inicia amb la constatació d'una manca de consens a l'hora de definir-lo, motivada en gran mesura per llur juvenesa: tot just fa quinze anys que la UNESCO el va reconèixer com a patrimoni immaterial dins la categoria de patrimoni intangible. Perquè pugui assolir el prestigi reclamat a bastament al llarg de l'exposició, cal considerar-lo tanmateix com a tangible, i és a través de la gestió que es converteix en bé material. La gran innovació és la conceptualització del bé literari com a procés, basada en la teoria polisistèmica d'Itamar Even-Zohar, el producte resultant de la qual es tradueix en una xarxa viva de factors (obra, autor, lector, acadèmia) que es relacionen, canvien i interaccionen en un espai i temps determinats. La base sistèmica permet plantejar un enfocament dinàmic a l'entorn de conceptes tan prefixats com el del cànon, a tall d'exemple, que esdevindria factible en funció de la gestió que es dugués a terme. Però un replantejament en la gerència del patrimoni no derivarà en l'acompliment de cap dels objectius proposats si l'autoritat educativa no hi creu, no lluita perquè pugui assolir i mantenir la potestat cultural que li pertoca, i no defensa ni protegeix el professorat transmissor del gust i la passió per aquella literatura que, amb el temps i les condicions necessàries, és susceptible d'esdevenir patrimoni literari de la comunitat. Munmany reclama més atenció de l'acadèmia per a les institucions que vetllen per la seva pervivència, atesa la «inexistent resposta política», i té raó, però es tracta, a parer nostre, d'una cura paliativa. En vista del moment i del context concrets que acabem d'exposar, l'acadèmia hauria d'ocupar dins l'engranatge actiu descrit per l'investigador israelià una zona menys perifèrica, sense cap pretensió de dividir conceptes però sí d'establir dins la relació un criteri de prioritat transitòria. Si no, l'empoderament del patrimoni literari no passarà del «vol gallinaci», amb paraules de Josep Pla. Cal una acadèmia sòlida que no només estableixi els cànons literaris, sinó que exposi prioritats i marqui les

pautes perquè el Govern se la cregui i la defensi, com en el cas del patrimoni anglès, que comentarem més endavant.

L'apartat que clou aquest primer bloc, el de l'estat actual de la literatura a l'ensenyament, se'n fa fet curt. Hauria estat bé una reflexió, també, sobre les mancances del sistema de difusió cultural o el paper dels mitjans de comunicació a l'entorn de la cultura dins l'engranatge sistemàtic.

Al segon bloc, en què aborda la gestió del patrimoni, es palesa l'expertesa de l'autora que, des del 2010, forma part d'Espais Escrits. Xarxa del Patrimoni Literari Català, la importància de la qual queda suficientment reflectida al llarg de l'obra. Parteix de l'anàlisi de dos recursos cabdals en la gestió, que encarnen allò tangible del patrimoni, el turisme (i la marca que en deriva) i l'educació, i en conceptualitza dos elements representatius que demanen d'una gerència ferma al darrere: les cases museu i les rutes literàries. La proliferació de les rutes divulgatives a casa nostra és un fenomen més aviat recent, a diferència d'altres cultures amb una tradició literària més arrelada. Tot i que hi ha constància durant la dècada dels 80 de rutes verdaguerianes per la Plana de Vic, la Garrotxa i el Canigó dirigides per Llorenç Soldevila, no és fins a la dècada dels 90 que es comencen a practicar amb una certa periodicitat.

Es fa referència, també, als centres de gestió i a les xarxes literàries, concretament al Comitè Internacional dels Museus Literaris (ICLM), una xarxa internacional museística, i, al nostre país, a Espais Escrits. Des del 2012 existeix, també, la Xarxa d'Innovació Educativa. Geografies Literàries 3.0, que volem destacar, tot i tractar-se d'un projecte finançat de la Universitat de València, territori no inclòs en la investigació, perquè hi ha una important implicació de professorat de la UVic, UdG, UB i URV (a més a més de la UIB i la UA) i també de secundària. Des de la seva creació es celebren cada any jornades sobre literatura, territori i educació i s'han organitzat dos congressos internacionals de Geografies literàries, a València (2012) i a Vic (2014).

El tercer bloc és un estudi comparatiu entre la gestió del patrimoni literari anglès, basat en tres models representatius de tres períodes diferents encarnats per William Shakespeare, les germanes Brönte i Virginia Wolf, i la català a partir de dos exemples emblemàtics i pioners com són la Fundació Jacint Verdaguer i la Fundació Josep Pla. Aplaudim amb entusiasme la iniciativa d'acabar ambdós patrimonis en un exercici de normalitat empírica. Val a dir que és un capítol ben travat, en què es posa en relleu un patrimoni anglès esplendorós gràcies a una bona gestió promoguda per una autoritat i una acadèmia que li donen suport i a una col·lectivitat que s'hi implica. Finalment descriu l'estat de la qüestió del patrimoni català, en procés de reconeixement.

Les valoracions, tant de la gestió del patrimoni literari com personals, ocupen els capítols quart i cinquè. Munmany exposa una estratègia de gestió general del patrimoni, bo i reclamant a les autoritats un pla estratègic consensuat i amb visió de país, per a situar-lo en un lloc prominent dins el sistema cultural. Perquè sigui factible, cal una relació més estreta del bé literari amb l'educació, el turisme i la societat, reivindicació a la qual ens adherim.

La bibliografia, el sisè bloc, és molt exhaustiva, tot i que hi trobem a faltar alguns títols de referència, com per exemple *Endrets*, una magna eina digital a l'entorn de la geografia literària catalana, o les actes dels dos congressos de Geografies literàries que ja hem esmentat anteriorment. Valorem molt favorablement les entrevistes de l'apèndix, amb reflexions a l'entorn del patrimoni de set perfils d'experts ben diferents i tanmateix complementàries, que proporcionen un ventall d'opinions altament instructiu i constitueixen el colofó d'una obra important i necessària. Una obra que proposa el replantejament del sistema cultural a fi d'evidenciar la importància d'un patrimoni literari que cohesionava la comunitat, n'estimula el pensament crític i en promou la memòria històrica.

JANÉ, Albert: *Calidoscopi informal*, Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2018; «Trivium», 17.

CARLES RIERA FONTS

Universitat Ramon Llull

carlesrf@blanquerna.url.edu

Surrealisme, llenguatge i... moltes coses més. El gramàtic Albert Jané acaba de veure publicada una obra literària singularíssima i, en certa manera, inclassificable. Es tracta de múltiples relats servits en un únic text de 1.412 pàgines, sense ni un sol subtítol (per l'amor de Déu!). S'ha dit que és una novel·la. Potser sí, ja que certament som davant una narració en prosa, d'una extensió més que considerable, que fa servir o integra molts recursos de composició i diverses modalitats expressives, amb una temàtica que abraça un ingent nombre d'aventures fantàstiques.

Però nosaltres, aquí, ens centrarem en el llenguatge. Albert Jané, com a bon gramàtic (i, doncs, gran coneixedor del diccionari), escriu molt bé. Ho fa, en aquest cas, servint-se d'un recurs com és el de l'humor o la comicitat. Som davant el Jané més desinhibit, el que escriu *ad libitum*, amb ganes de passar-s'ho bé, el que ens ofereix un *divertimento* valent-se d'una imaginació desbordant, amb una violenta associació d'imatges incoherents, o absurdament incongruents, i amb un innocent instint de revolta (avisa: «Qui transgredeix obre una porta tancada, qui trenca motlles amplia l'horitzó», p. 564). Vet aquí un breu florilegi d'aforismes, sentències, idees de l'autor: «No hi ha ningú que es mori la vigília de morir-se», «Contra l'esquizofrènia no hi ha res millor que l'ortografia», «Es poden escriure versos que no s'entenen i pagar puntualment totes les factures», «hi ha qui... és casat pel civil i es voldria divorciar per l'Església», «L'esquelet i la rutina se'n van de festa major», «Una vegada, Buda es va voler reencarnar en un obrer de la FIAT, a Torí», «la pluja de maig feia faltes d'ortografia», «El bisturí i l'eutanàsia ara juguen a parxís», etc. Hi ha qui trobarà en el *Calidoscopi informal* «concomi-

tàncies força clares» amb la prosa de Foix, «concordances prou evidents» amb el Fuster dels aforismes i «concurrències evidents i innegables» (cf. p. 468) amb l'humor de Pere Calders.

De tant en tant, o força sovint, l'autor combina la narració amb comentaris lingüístics. Hi apareixen reflectits (o, més aviat, escarnits), indirectament, molts dels mals usos d'un català que aparentment vol ser «actual», «modern», però que cau en l'estereotip, la incoherència, la ridícula, etc. Per exemple, a propòsit del controvertit tema del gènere gramatical i el sexisme lingüístic, Jané fa dir a un dels seus personatges: «—Doncs m'han dit que les poetes, les metges, les jutges i les advocades han demanat oficialment que de Sant Joan de les Abadeses se'n digui Sant Joan de les Abades» (p. 52; també cf. 277, 888). Es riu del costum foraster de preguntar, el cambrer, quan algú demana un cafè, «sol?» («Ara, quan demano un cafè i em diuen "sol?" opto per fer una cara d'idiota, de venir d'una altra galàxia, i no dic res, com si no entengués què em volen dir», p. 131); es riu també del costum d'invertir l'ordre normal del determinant i el determinat («Salipebre Edicions» en comptes del més normal «Edicions Salipebre», p. 136) o de la tendència excessiva a voler escriure junts grups de mots que han d'anar separats («Però era clar (o eraclar, tal com ara ho escriuen) que això...», p. 407); fa broma amb l'excessiva pruija d'alguns a voler distingir conceptes si fa no fa sinònims (*mató, brosat, recuit*, ps. 150, 369, 385), o amb l'ús d'adjectius que s'han posat de moda, però que resulten abusius o desproporcionats («un boletaire compulsiu» per «un gran boletaire», p. 208), amb la tendència exagerada a usar formes en plural («els Naldals» per «el Nadal», «els Mundials» per «el Mundial», p. 176, cf. p. 801), o amb la substitució de la forma tradicional d'un concepte per una altra («xocolata calenta» en comptes de «xocolata desfeta», ps. 161, 564, 877), o amb l'ús exagerat de la barra inclinada (ps. 102, 152, 283, 336, 443, 802, 900), etc.

Apareix qui-sap-les vegades, al llarg de la narració, un concepte del qual l'autor fa ús: la logomàquia (ps. 46, 194, 190, 568), o sigui la discussió en què s'atén a les paraules i no al fons de la qüestió. Així, Jané es rabeja en els jocs de paraules (*elàstics-eclesiàstics, el cardenal Valeri Balari, un dimoni que era taquígraf i patia taquicàrdia, la felicitat o la facilitat, el doctor Ballabriga-Ballagrava, heretge - mal de fetge, Joan de la Ceba - bisbe de la Seu, el paradís terrenal - el tornavis personal, Quim de les Roques - Roc de les Miques, la raó no diu res perquè tem el raor, en Jordi Solsona de Cervera i en Jordi Cervera de Solsona, [conversa entre] el Big Bang i el Big Ben, sant Pau surt del cau i sant Agustí vine cap aquí, linotípia-lipotímia, aigua del Karma, homeopatia psiquiàtrica - psiquiatria homeopàtica, la Montserrat no el va voler acompanyar a Núria - la Núria no el va voler acompanyar a Montserrat, macarreus i fidons [= macarrons i fideus], un apreciadíssim muralista moralista; una vegada, el caos, l'osca, la cosa i la soca es van aplegar i van fundar una societat anagramàtica; l'apotecari del Clot - el vicari d'Olot, baixar a les golfes - pujar al soterrani; però el cas és que va desaparèixer, no rebent, sinó havent rebut i rabent com el vent, etc.). Semblantment, un altre enginyós recurs de què es val consisteix a incorporar fragments amb rima dintre el*

text narratiu, endut per un mot o una idea que suggereixen a l'autor un expandiment líric (heus-ne aquí un petit florilegi: «Anna Balbina, Balbina, no t'has de desanimar, que de la teva farina se'n podria fer un bon pa», p. 21; «Qui té boca s'equivoca, i qui té nas es moca», p. 49; «Paganini, Paganini, gran marquès del violí, si l'arcàngel diu que no, el diable diu que sí», p. 76; «Cantarem una havanera i beurem un rom cremat, i convindrem un poc tristos que l'estiu ja s'ha acabat», p. 330; «Tornaran les orenetes, tornaran tant sí com no, tant si tots els caps de suro se n'adonen com si no», p. 611; «seca com un bacallà, duc el nom del meu marit, no faig res en tot el dia, ell treballa dia i nit», p. 814; «Magdalena, Magdalena, no ploreu ni estigueu trista, tothom parla bé de vós, cada cop sou més ben vista», p. 898; «La cara i la creu se'n van a ballar, l'una diu a l'altra: A tu qui et traurà? El rei de la neu, el duc del quitrà, el noi de la llet, el vailet del pa, l'amo de Can Puig, l'hereu de Can Pla, un poeta obscur, un versaire clar», p. 918).

On el gramàtic Albert Jané i el narrador Albert Jané conflueixen harmònicament és en l'abundància pel que fa a l'ús de les frases fetes, els modismes, els girs, les expressions d'un llenguatge genuí, autèntic, usats sempre amb precisió i rigor gramatical. Aquest llibre servirà, entre altres coses, per a tenir constància de com el gramàtic utilitza una determinada expressió, una locució determinada, un gir. La riquesa de vocabulari és enorme. Jo hi he après, ja que hi apareixen un cop i un altre, molts mots i expressions que desconeixia (entre altres, *eutrapèlia* 'virtut que modera els divertiments'; el verb *retre* per «cundir», ps. 74, 112, 210, 411, 519, 562, 642, 907; *manigua* 'bosquina espessa'; *dienda* 'allò que es diu entre la gent, especialment allò que es diu murmurant dels altres'; *ardat* 'colla'; *salsufragi* 'herba, *Silene saxifraga* o *Peucedanum ostruthium*; *àvol* 'dolent', adjectiu que els diccionaris entren com a forma invariable, però que Jané empra també amb la forma *àvoles*, p. 880; *anar a la dula* 'sense control'; *de quina carta arribar-se'n a anar*, etc.). La prosa de Jané destaca igualment per l'ús de comparacions originals, de collita pròpia (creuriem), com ara *fer anar més dret que la torre de guaita*, o *que una partisana de reglament*, o *que un trinquet o un arbre major, més estúpid que una escarola llombarda*; *els vestits de l'àvia, tristos i grisos com la misèria*; *més ruc que una maça d'estellar*, etc.

Un altre aspecte de llenguatge a destacar, de l'obra *Calidoscopi informal*, és l'enginy o agudesa que demostra l'autor a l'hora d'inventar noms (en Miralacinta, Erasme de les Masies, Ceferí dels Alls, fra Recared dels Enciams, el vicari Mandonguilla, en Quirc dels Encenalls, Kalamanda Panxatanta, sor Interpretació del Sintagma Nominal, Associació d'Amics dels Pronoms Adverbials, etc., sardaïsalvanyencs 'de Sardà i Salvany', *endebàdic* i *endebàdicament* 'de endebades') i topònims (Clarianella dels Alzinellons, Sant Cebrià dels Alls, etc.). Altres recursos humorístics de què es val l'autor són posar en correlació una sèrie d'elements el darrer dels quals és un estirabot, un element que no lliga amb els altres, que fa escudella, sobta («Plató, sant Pau i el Musclaire ja coincidien a afirmar que...», p. 611; «El clarinet o l'oboè, o la trompeta, o el fagot, o el corn anglès, o la bandúrria magnètica, o el cornet de pistons, o la trompa d'Eustaqui», ps. 658-659;

«reservar entrades per al TNC, MNC i el KGB», p. 664; «I qui diu els carlins diu els jaumins, els cristins, els isabelins, els alfonsins, els serafins, els babuïns, els beduïns els querubins i els ultramarins», p. 665), o bé fer servir un nom científic d'un animal per a designar un lloc («van anar a dinar al Strix Aluco, un restaurant», p. 683, *Strix aluco* = el gamarús), o canviar per un sinònim un mot d'una frase feta (*enviar [algú] a pastar argila*, fent servir *argila* en comptes de *fang*, p. 567; *a tot arreu se'n fan, de pebrassos i rovellons* [bolets], *quan plou*, p. 570), o afegir un element a un nom que forma part d'una frase feta o locució («malgrat la invasió dels ordinadors i tota la pesca salada», p. 571; «qui té gana... somia pa torrat amb oli i sal», p. 577; «qui té gana somia pa de Viena», p. 598; p. 648 «aquest esbart de comentaristes que, interpretant com els passa per la barretina musca...», p. 648; «de quin pa de pessic fa rosegons...», p. 657; «formatge de cabra boja», p. 745; «més eixerit que un pèsol primerenc», p. 760).

Finalment, una crítica amical. Potser l'obra és massa prolixa, o sigui indugament llarga, amb excessives repeticions (que si el campanar d'Esparreguera és el més alt de Catalunya, que si la simbòlica i la simbologia, que si els mòbils de Calder, que si el tres fadrins digodins, que si el Noi de Tona i el Met de Ribes i el Negre de Banyoles, que si el caramel i la xocolata («el que no empastifa l'un, ho embruta l'altra»)... si bé, és clar que «val més repetir-se que deixar de dir» (p. 478), «val més repetir-se que deixar morir les idees» (p. 630). Potser hauria calgut no abusar de sinonímies o quasi-sinonímies a dojo («... havia de merèixer un estudi detingut i meditat, una consideració singular i especial, a fi de trobar una solució satisfactòria, correcta i digna, honorable, conforme i convenient, adequada, justa i oportuna, equànime, plausible i acceptable», p. 741; «... tot va anar sobre rodes, tot va funcionar la mar de bé, tot va rutilar de primera», p. 746; «un detectiu irrisori, de pa sucac amb oli, de fireta, de nyigui-nyogui», p. 752, cf. «savis de fireta, de nyigui-nyogui, de pa sucac amb oli», p. 852).

Res. Sigui com sigui disposem de la prosa extensa d'un molt distingit i acreditat gramàtic de qui, com diu Joan Ferrer Costa en el pròleg, molts hem après —i continuem aprenent— moltíssims aspectes relatius a la nostra llengua.